

תרומת יהודי פולין לתרבות ישראל

(במאתים השנים ת"ק—ת"ש)

הקדמה

בגשתי אל העבודה הזאת, התיצבה לפני מיד שאלה חמורה: מי הם "יהודי פולין", או "יהדות פולין", כחטיבה מהגוף הלאומי של ישראל בעלת אופי מיוחד וצביון תרבותי מיוחד? שאלה זו תלויה בשאלה אחרת: מהו בעצם המושג "פולין" בנידון הזה, מושג טריטוריאלי-פוליטי, או מושג תרבותי-היסטורי? מבחינה טריטוריאלי-פוליטית זוו גבולות פולין במאות השנים האחרונות כמה פעמים, צומצמו ונתכווצו ושוב הורחבו ונתמתחו — בעקב הנסיבות שעברו על העולם ובעקב נסיבות גורלו הדרמתי המיוחד של עם הפולנים. לפרקים הגיעו גבולות פולין אל זאפורוֹז'ה במזרח, פוֹמֶרָנְה, שלִיזיה, ובראנדבורג במערב, הים הפאלטי בצפון, הדניסטר והקארפאטים בדרום; ולפעמים צומצמו כמעט עד כדי פלך וארשה בלבד. אך גם מבחינת התרבות חלו שינויים רבים וגדולים במשך התקופה הזאת. מתחילה היתה הלשון הפולנית והתרבות הפולנית שלטת גם מצבר לתחומי פולין גופא — בליטא וברוסיה-הלבנה וברוסיה-האדומה ובוולין ופודוליה. אחר-כך באו תהליכים של רוסיה-פיקאציה וגרמניזאציה ודחקו את הלשון והתרבות הפולנית לתחומיהן האתנוגרפיים. עכשיו, כשאנו רוצים למצוא הגדרה למושג "יהדות פולין", אנו נתונים במבוכה גדולה: באילו תחומים גיאוגרפיים וגיאופוליטיים ותרבותיים נגדיר את המושג הזה? זמן רב היתה וולין, למשל, בתחום ההשפעה של התרבות הפולנית ובמגע בלתי-אמצעי עם היצירה התרבותית של יהדות פולין. אך ברבות הימים ובמשך תקופה ארוכה למדי נכנעו יהודי וולין לתהליכי הרוסיפיקאציה ונתרחקו מן הלשון והתרבות של הפולנים ונעשו חטיבה אחת עם היהדות הרוסית — עד שחזרו לפני כחצי יובל שנים, בעקב המאורעות, להיות שוב חלק מן הקיבוץ היהודי בפולין. אותו הדבר קרה ליהודי רוסיה-הלבנה, וגם ליהודי ליטא, וביחוד לנו של וילנה ובנותיה, לעומת זאת נטתה יהדות רייסין ונפות הפאלטיקים כלפי הזרמים של התרבות הגרמנית.

יותר מזה: יהודי פולין עצמם, מן המחוזות הפולניים בהחלט, נטו זמן רב לצד ההשפעה של תרבויות לא-פולניות: הרוסית מצד אחד והגרמנית מצד שני. מבחינת היצירה הרוחנית שלהם היה גבולם קרוב מאד אל יהודי רוסיה או אל יהודי המלכות ההאבסבורגית.

אל הקושי האמור מצטרפת עוד העובדה, שבראשית התקופה הנידונה כאן, וביחוד בזמנים המזעזעים של מלחמות הזרמים בקרב היהדות — ההשכלה מצד אחד והחסידות מצד שני — היו בכלל מושטשים התחומים בין קיבוצי היהדות לארצותיהם, וזרמי המחשבה ומרץ היצירה התרבותית עברו בשטף מארץ אל ארץ, מבלי להתעכב על הגבולין ומבלי להתייחד באיזה אופי וצביון ארצי במיוחד. דוגמא מאלפת יכולים לשמש בנידון זה ר' עקיבא איגר, שהיה יליד המערב ונעשה מגדולי רבני פולין, ולעומתו ר' יחזקאל לנדא, שהיה יליד פולין וכסא רבנותו היה איתן בפראג.

מכל זה הסיק הכותב, שאין יכולת כלל לקבוע קריטריון יציב להגדרת שייכותה של איזו יצירה או תופעה תרבותית אל המסגרת "יהדות פולין", ומן ההכרח יהיה לבחון כל פעם באופן אינדיבידואלי, עד כמה קשורה התופעה התרבותית הנידונה עם רשת היצירה של היהדות הפולנית — לפי אופייה, לפי התנאים והמצבים שבהם יצאה לפועל, לפי הקשרים החברתיים והתרבותיים של נושאה.

ולבסוף אעיר עוד, שבמושג "תרבות ישראל" אני כולל כאן כל יצירה ספרותית וכל תופעה תרבותית, שנעשו על-ידי יהודים

למען היהודים בלשונות היהודים: עברית ואידית. ורק במקרים מסוימים יהיה צורך להכליל גם יצירות שנולדו על האבנים של לשונות הנכר, אם היתה להן השפעה ניכרת ומכרעת על חיי הדור. מצד אחר נזכיר רק דרך-אגב, ולמען השלמת התמונה, יוצרים ובונים מבני היהודים, שיצאו לנטוע נטעיהם בכרמי זרים ובנו להם שם את עולמם.

ועוד לי מלים לעניין פרק-הזמן שלקחתי לי כמסגרת לסקירה זו: מאתים השנים ת"ק-ת"ש. לא ה"עיוגול" בלבד גרם לי לגזור חוליה זו מהשרשרת ההיסטורית. תוך התבוננות במהלך המאורעות רואים בנקל, כי אמנם באמצע המאה השמונה-עשרה נעוצים שרשי התהליכים שנתמשכו על פני מאתים השנים והם אבות התופעות התרבותיות של הדורות הללו. אמנם תהליכי ההיסטוריה תמיד קשורים במאורעות שקדמו להם, והדורות כולם הם שלשלת של חוליות-חוליות, אחת אחרי השניה, וכל חוליה באה ונאחזת בקודמת לה וקשורה בה, ונמשכת ממנה בסדר הגיוני של סיבה ומסובב, גורם ותוצאותיו. לפיכך מהווה ההיסטוריה אחידות גמורה על פני כל הדורות וקשה מאוד להוציא מתוכה פרק-זמן שיהא "נושא את עצמו". וכך גם בעמנו, שאף בפיוזורנו בין הגויים, ולמרות השוני הרב במצבים ובתנאים, ועם כל הגוונות המרובה בפרצופיהם התרבותיים של יהודי ארץ וארץ, קיימת אחידות מלוכדת בתהליכי קורותינו על פני כל הזמנים וכל ארצות הפיזור, ולא היתה אף תקופה אחת, שלא היו קיבוצי היהודים הפזורים יונקים זה מזה ונפעלים זה מזה בשטח היצירה התרבותית שלהם. אף-על-פי-כן, אם כבר יש צורך לתחום איזה תחום, בזמן ובמקום, נראה לי שלגבי "יהדות פולין" צריך לקחת על-כל-פנים כנקודת-מוצא את ראשית המאה השישית לאלף השישי לפי מנייננו, שהיא אמצע המאה הי"ח למניינם; בדיוק: 1740. אִמְנֵה כֵּאֵן רק כמה תאריכים החלים מסביב לפרק-זמן זה ושזורקים קו-אור על מאורעות מכריעים, אשר תוצאות כבירות היו להם בקורותינו ובהתפתחות היצירה התרבותית שלנו.

בשנת ת"צ"ו היתה התגלות הבעש"ט. בשנת ת"ק"ג בא מנדלסון לברלין; שם רוכזה מסביבו התנועה ההשכלתית, שהשתתפו בה כמה מיוצאי פולין, והתנועה עצמה קפצה במהירות על פני הגבולין וחדרה לאוסטריה, לגאליציה, לולין, לליטא ולפולין-גדול. בשנת ת"ק"א פרצה המחלוקת הידועה בין ר' יעקב עמדין ור' יונתן אייבשיץ. שלא היתה מקומית ואישית בלבד, אלא עוררה תגובות וזעזועים בכל היהדות התרבותית של אותו הזמן. בשנת ת"קט"ו צמחה תנועת פראנק ועדתו בפולין, שגרמה לזעזוע כביר ביהדות זו. בת"ק"ז פרצה "מלחמת שבע השנים", שגרמה צרות ורעות רבות ליהודי פולין; אך גם גרמה לשינויים חשובים בחיים התרבותיים. בת"ק"ד בוטל "ועד ד' ארצות", שהיה המוסד העליון של האבטונומיה הלאומית היהודית בפולין. בת"ק"ב חלה החלוקה הראשונה של פולין, וזו גם השנה שבה פרצה לראשונה המחלוקת ההרסנית בין חסידים ומתנגדים, שתוצאותיה בחיי התרבות היהודית הן לאין ערוך, אבל היא גרמה גם לתופעות שליליות ומעציבות מאוד. על גבול המאה השישית חלה גם תקופת פעולתו של הגר"א מווילנה, שהשפעתו התרבותית חרגה מתחומי ארץ מולדתו ומקום מגוריו והוא נעשה אב לכל ישראל בתורה. המאורעות המסומנים בתאריכים אלה נִצְיִים להורות, כי אמנם תחילת המאה השישית מסמנת מצין מיפנה בחיי התרבות של יהדות פולין.

המצב הכללי

ראוי להקדים עוד תיאור-מה מהמצב הכללי של יהדות פולין בזמן ההוא. בתחילת המאה השישית שלנו ואמצע המאה הי"ח שלהם.

באותו זמן מלך בפולין אבגוסט השלישי, שהיה עבד כפות לכמורה הקאטולית. והכמורה הקאטולית הפולנית בזמנים ההם היו מחשבותיה כל היום רק לצרור את ישראל, לענותו, לבדות עליו עלילות, לשטות בו את ההמונים הפראים. כלי-הזיין החד ביותר, שהיה אז בידם, היתה עלילת הדם, והם השתמשו בנשק זה בהרחבה וב"ריווח" גדול בשבילם. העלילות שפרצו כל פעם במקום אחר בהפסקות של רק שנה-שנתיים בכל שנות מלכותו של אבגוסט השלישי, דילדלו ודיכאו את יהודי פולין והשפילום עד עפר.

ותהי זאת המעט, ובאו עליהם גם צרות ופגעים רעים אחרים. בשנת תצ"ד התפרצו גודי ההידאמאקים מִצֵּבֶר הַדְּנִיפֶּר מזרחה אל אוקריינה המערבית, וכל מקום שעברו טבחו קודם כל את היהודים והשמו את קהילותיהם. שנתיים אחר-יכן,

בתצ"ו, עברו ההיידאמאקים מחדש את הדגל, והפעם נשאו שוד ושבר לא רק ליהודי אוקריינה, כי אם הרחיקו חדור עד מחוז מוהילב ברוסיה-הלבנה.

לא הספיקו היהודים להתאושש מהמכה שהוכו בידי ההיידאמאקים, והנה קם עליהם צר ואויב חדש. ברוסיה-הלבנה עצמה הופיע בשנת ת"ק בחור אחד בשם ווסקה ווסצ'ילי, שהודיע ברבים כי הוא נכד של בוגדאן חמילניצקי, ועליו הוטלה התעודה לגמור את מפעלו של "האטאמאן הגדול". נקבצו אליו כל פרא-אדם ושואף לדם ולשלל, והוא עלה עם גדודיו על בריסק ועל וילנה, ובכל מקום שדרכה כף רגלו הרג וטבח ביהודים ושדד את רכושם ועינה נשותיהם והתעלל בהם באכזריות ללא משל. כמה וכמה קהילות חרבו אז, וכדברי בן הזמן נתקיים בהם: "נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים"...

בשנת תק"י קמה שוב תנועה היידאמאקית, שהשתוללה בהפסקות במשך י"ח שנים, עד תקכ"ח. נהגו בה השנים המפורסמים בדבריימינו העקובים מדם, ז'לוניאק וגונקסה, שהחריבו עשרות קהילות וטבחו אלפי יהודים, ביניהם כמה וכמה רבנים וחסידיים שהיו פאר הדור. בגמר מבוכות אלו בא כיבוש אוקריינה בידי מלכת רוסיה, אַנְנָה, ועשו גדודיה שוב שמות בקהילות היהודים. הללו ששרדו, נכנסו תחת עול שלטונה של המלכה הזאת, שהיא בעלת הפתגם הידוע: "מאת אויבי האלוהים (כלומר: מהיהודים) איני רוצה לקבל אף רוחים"... התקפתם של גדודיה על פולין הגיעה עד לליטא, וגם שם השמו את קהילות היהודים.

כל המתואר כאן גרם בוודאי לירידה גדולה במחצית הראשונה של המאה השישית, לא רק במצב המדיני והכלכלי של יהודי פולין כי אם גם במצבם התרבותי. מבחינה מדינית וכלכלית היו תלויים, אף בזמנים שלא שודדו ולא נטבחו על-ידי גדודים פושטים, בחסדו של ה"פריץ". בפולין שרר בעת ההיא משטר פיאודאלי פרוץ, לממשלה המרכזית לא היה כמעט כל כוח למול בעלי-האחוזות, שכל אחד מהם שלט בגבול אחוזתו-מורשתו שלטון כמעט בלי מצרים. האכזרים היו עבדיו ממש; העירונים היו תלויים ברצונו הטוב או הרע, וביחוד היהודים שחסו בצלו וכל חייהם היו תלויים בזה אם האיר להם פניו או הסיר מהם חסדו. ולא רק בפרנסותיהם, כי אם אף בחייהם הקהילתיים היו תלויים ברצונו או אי-רצונו של ה"פריץ" בעל-האחוזות. אפילו רב לא היו יכולים למנות עליהם בלעדי הסכמתו, ותכופות היו מוכרחים לקנות ממנו את הסכמתו בכסף מזומן... ה"פריצים" היו אדונים בלתי-מוגבלים גם בערים שעל אדמתם; ולראש הפריצים היו אדונים—הכמרים. הללו שלטו ברוחם של האצילים אולי עוד יותר מאשר ברוח המוני העם. החינוך היה כולו בידיהם. כל בתי-הספר היו ברשותם. בבתי-האולפנא העליונים, האוניברסיטאות והאקאדמיות והסמינאריונים—בכולם תפסו מקום ראשון. הפאקולטות לתיאולוגיה היו הראשונות במעלה; וכן המתלמידים בהן לגבי יתר התלמידים; ובכל פינה עמדה הסמכות הבלתי-ניתנת-לפיקפוק והיסוס של נסיכי הכנסייה. על פולין רבצה חשכות תרבותית, ולא יפלא שגם בקרב היהודים השתלט יותר ויותר רוח המסתורין והקבלה. אף-על-פי-כן, או אולי דווקא משום כך, היה ביהדות, כמו שנתגלתה לגויים מתוך ההני של היהודים בפולין, גם כוח-משיכה רוחני. בעת ההיא עצמה, שהיהודים היו דוויים ושסויים וניתנים לשמצה ובזו, התרחשו כמה מקרים של התגיירות. רושם אדיר עשתה התגיירותו וגורלו הטראגי של אחד מבית הרוזנים פוטוצקי. אחד מבני המשפחה, ואלנסי נודע בקרבנו בשם "גר-הצדק". הוא דבק בישראל בכל לבו ונפשו. כמה שנים התגורר בקרב היהודים, מבלי שיכלו הכמרים, שבלשו אחריו, לתפסו. אך לבסוף נתפס, וביום ב' של חג השבועות שנת תק"ט הועלה על המוקד בוילנה. אחר-כך, בשבעה-עשר בתמוז, נתפס גם ר' מנחם ב"ר אריה-לייב, שלימד תורה לגר-הצדק, והוצא להורג גם הוא. מאורע זה השאיר אחריו רושם עמוק על היהדות הפולנית, שלא נמחה זמן רב ובוודאי נצטרף לשורת הגורמים שהשפיעו על תהליכי ההתפתחות התרבותית של יהדות פולין. עד לזמנינו מתהלך בקרב העם סיפור-המעשה על ה"גר-הצדק" מוילנה, וכבר התעטף בלבוש של אגדה, המאבדת לפעמים את החוש של המרחקים במציאות ובהגיון גם יחד.

תורתה של יהדות פולין

במאות השנים הראשונות של האלף השישי נעשתה פולין אכסניה גדולה של תורה, עד שזכתה כי יאמר עליה בימי הרמ"א: "מפולין תצא תורה". במאות השלישית והרביעית הגיעה יהדות פולין לשיא הישגיה. ועוד בסוף המאה הרביעית,

כעדותו של בעל "יון מצולה", "לא היה כל-כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין". אולם אחרי הזעזוע הגדול של מאורעות ת"ח ות"ט ירדה קרן התורה בפולין וזמן רב שוב לא גדלו לה בעלי-תריסין דוגמת הרמ"א, מהרש"ל, מהרש"א, בעל ה"לבושים", מהר"ם מלובלין, הב"ח וכיו"ב. והמעטים מאותם אנשי-המידות ששרדו עוד אחרי השואה הגדולה נתפזרו ברובם על פני ארצות המערב: מקצתם ברחו בעצם ימי המהומות של המלניזם והסתדרו בקהילות ביקם ואשכנז; מקצתם היו אנוסים להגר מפני הדלות שהשתררה בקהילות פולין, שלא יכלו עוד לתחזיק את הרבנים והישיבות שלהם; וכך הלכו ונתמעטו הלבבות בפולין במשך המאה החמישית של האלף. וקרן התורה ירד בה פלאים.

בזמן שאנו עומדים בו, תחילת המאה השישית, טרם נרפאו פצעים של יהדות פולין וטרם קמה מחורבנה, שהיה כדברי ר' שפ"ל בו השל"ה: "החורבן השלישי ודומה ממש לחורבן הראשון והשני". — והנה ניתנו עליה שוב פורעניות רבות, שתיארנון לעיל, ומוכן שבתנאים אלה לא היה השדה שלהם מוכשר לגדל פרי הדר במידה גדולה, כמו בדורות שמלפנים. לא שהיתה פולין ריקה לגמרי מגדולי תורה חס וחלילה! אפילו בזמן ההוא היה היו בפולין גדולים; וגם לא פסקו בה הישיבות, שמקצתן אף הגיעו לפרסום ומשכו אליהן תלמידים ממרחקים. אך גדולי הגדולים של יהדות פולין בעת ההיא רחקו ממנה ונתנו חילם לקהילות המערב, ובכל-זאת היו גאוני תורה גם בין הרבנים של אותו הדור, שישבו על כסאות ההוראה בפולניה עצמה. מהם ראוי להיזכר במיוחד: ר' מאיר מרגליות מלובוב, בעל "מאיר נתיבים", שהיה מראשוני הרבנים שנתנו ידם לר' ישראל בעל-שם-טוב וקיבלו ממנו את דרך ה"חסידות".

הדכאון הכללי שהעיק על יהודי פולין בעת ההיא ושגרם ל"התמעטות הלבבות" בלימודי התורה, עשה אותם מסוגלים לחדירות זרמים מיסטיים לתוכם, כמעט בעת-ובעונה אחת צומחות תנועת החסידות, שריעננה את היהדות הפולנית, ותנועת ההרס והאבדון של "פראנק ועדתו". עוד נשוב לדבר על החסידות כורם רוחני שהיהדות הפולנית יכולה להתגאות בו כמחוללתו ויוצרתה. התנועה הפראנקית ינקה אולי מאותם השרשים, אלא שקלטה גם את השורש הפורה ראש ולענה של השבתאות המנוונת, שעדיין היה ארסה מפעפע פה ושם במשכנות ישראל, ועל-כן נעשתה תנועה הרסנית ומופקרת, הלכה ונתגלגלה במדרון, עד שנפלה לתוך התהום.

תנועת פראנק היתה רק אפיוודה מעציבה בחיי היהדות הפולנית. בפועל נפגעה רק חלקה קטנה מן הרקב הזה, ועד-מהרה נותקה מעל גוף היהדות הפולנית, והגוף נשאר בריא ושלם. התגובה הטבעית ל"אפיוודה" מעציבה זאת היתה — התחזקות בעמודי המסורת המוצקים, ורגש-בחילה לכל נוהג חדש בחיי הדת ולכל דיעה חדשה בהסברת האמיתות הנצחיות של התורה. לפיכך גברה ההתנגדות גם לחסידות. טעות היא שטועים רבים, כי רק בליטא נפגשה החסידות בהתנגדות, ביחוד מצד הגר"א ותלמידיו, ואילו בפולין נפגשה מלכתחילה "בורעות פתוחות". אמיתו של הדבר לא היתה כך. גם בפולין גופה עצומה היתה ההתנגדות לחסידות בתקופה הראשונה של התפתחותה. ביחוד התנגדו לה גדולי הרבנים של הזמן ההוא; וכשהיה נספח לחסידות איזה גדול בתורה, היה הדבר משמח את לבם של החסידים ונחשב להם כרכוש גדול שנפל בחלקם. ברובי הקהילות של פולין-גדול ופולין-קטן היו החסידים נרדפים, ונכבדי הקהילה היו כולם כאחד נגד ה"כת". רק בהמשך הימים הלכה וגברה התנועה החסידית וכבשה לבבות רבנים ולומדים, ובעקבותיהם נכנסו הקהילות בפולין בזו אחרי זו תחת השפעתה. אך גם אז לא חל בפולין כל קרע בין הרבנות התלמודית לבין ה"רביות" החסידית. סימן לדבר, שכמעט כל גדולי האדמו"רים הפולנים, וביחוד בתקופה הראשונה של החסידות, שימשו בכתר ההוראה במקומותיהם, וכך היו נקראים: הרב של העיר פלונית או אלמונית. רבים מהם גם מפורסמים היו כגאוני התורה התלמודית ונסיכי ההוראה של דורם — בניגוד לחסידות האוקראינית, אשר מצעדיה הראשונים הקימה רשות מיוחדת של ה"רבי" בניגוד ל"הרב", והכניעה את הרבנים למשמעתה. על-ידי השתלטות מרותם של האדמו"רים על הקהילות. הרב של העיר או העיירה היה כפוף שם ל"רבי", שרשתו היתה פרושה על אותה העיר או העיירה, והיה מחובר לחברי-החסידים של אותו "רבי". אמנם לא נכון הוא מה שאומרים תכופות, כי בגלל זה ירדה קרן "הלומדות" במקומות אלו. ערכה של הלומדות הוסיף להיות גדול ונכבד בעם; וגם בחצרות האדמו"רים ידעו להעריכה ולחלק לה כבוד גדול, וגם מהאדמו"רים עצמם היו לא מעטים גם בחסידות האוקראינית לומדים מופלגים, שהיו שוקדים על שערי ההלכה ומצויינים בה. ועוד יותר מזה היה גדול ערך וכבוד ה"לומדות" בקרב החסידות של רייסין וליטא. אך גם שם היה תחום בולט בין הרב וה"רבי" והראשון היה כפוף לשני.

באותו הזמן של שפל ושקיעה עלתה פתאום על שמי היהדות הפולנית שמש גדולה של תורה, שהאירה בבת-אחת אור גדול בכל המשכנות והפיצה את קווייה עד למרחוק. הפעם הגיה האור לא מפולין-גדול או פולין-קטן, כמו שנקראו הנפות העיקריות של המלכות הפולנית, כי-אם מדוכסות ליטא, שהיתה מחוברת למלכות זו מאות בשנים. המדובר הוא בהופעת "הגאון מווילנא", הוא הרב החסיד ר' אליהו בר' שלמה-זלמן, שלא רק סלל מסילות חדשות בלימוד התלמוד, אלא נעשה אב לתקופה חדשה בחיי היהדות של מזרח אירופה; ולא רק תורתו, כי-אם גם אישיותו המופלאה נעשתה מקור השראה והתרונות והתרעננות של רוח היהדות.

ר' אליהו נולד בשנת ת"פ ונפטר בשנת תקנ"ה. עם תחילת הזמן שאנו דנים עליו (ת"ק) הגיע לבגרותו והתחיל שופע זיוו וזהרו בעולם. הוא לא שימש ברבנות והתרחק בכלל מכל שררה על הציבור. גם ישיבה לא תפס במידה נרחבה. שיבאו אליה תלמידים במאותיהם. הוא הסתגר בד' אמותיו ופרש לגמרי מענייני העולם והשקיע עצמו רק בלימודים. רק אנשים מספר זכו להתקרב אליו וראו עצמם ונחשבו בעיני אחרים כתלמידיו. בחריפותו התלמודית רכש לו ר' אליהו סמכות עצומה בכל העולם היהודי ומדקרו לא העיז איש לסור. אך יותר מזה דבק בו כל הלבבות בגלל התנהגותו הפרושית, עד שהכתירוהו בשם "הגאון החסיד", ולתלמידיו וההולכים בדרכיו הודבק התואר "פרושים".

מסביב להגר"א נתקבץ חוג של חכמים, לומדים וחוקרים, יראים ושלמים, שהלכו בדרכים שהיתנה להם רבם הגדול, הן בדרכי הלימוד והן בדרכי ההנהגה. היו מהם, שישבו בתמידות בווילנא והיו מרואי פניו הקבועים, והיו שבאו רק לעתים, כפי מידת היכולת שהיתה בידם לפרוש לזמן מועט ממקומם ומעסקיהם כדי "ליהנות מזיו השכינה". בדרך לימוד התלמוד הורה הגר"א דרך חדשה לגמרי, שלפי מושגי זמננו אפשר בלי הגומה לכנותה דרך מדעית. יסודה היה לא בחריפות ההיקש והאמצאה השכלית—ולא-כל-שכן שדחה לגמרי את דרך הפלפול הסכולאסטי שהיה רווח מאוד אצל הלומדים בפולניה, —כי-אם בקביעות הדיוק של הנוסחאות וטיהור הטקסטים מן השיבושים שדבקו בהם. עיקרה של תורת הגר"א היתה, שמתוך בקיאותו העצומה ומחמת זכרונו הנפלא, שכל הספרות התלמודית היתה ממש כמונחת לפניו על פס ידו, ובכוח השיפוט של הגיונו הישר והזך מכל סילוף פלפולי—העמיד את הנוסחאות על אמיתותן, ובוה עצמו כבר נתן פירוש אמתי למקום הקשה, וסתר והחריב המון פלפולי-סרק, שהוקמו מסביב לענין הנידון. על-כן אומרים הלומדים עד היום, כי הגהות הש"ס של הגר"א הם תורה שלימה, אשר לא ישוו לה חיבורים גדולים ורחבים. בתיקון קל אחד של "צ"ל" (צריך להיות) מתקן הוא עולם שלם ומעמיד את הלומד בקרן אורה, מבחינה זו אמנם נכון הוא לומר, שהגר"א הוא אבי שיטת-הלימוד המדעית של התלמוד ושל הספרות הרבנית כולה.

ועוד חידוש הכניס הגר"א לסדר הלימודים, וגם לסדרי החינוך בכלל, שלא יהיה ילד נכנס לגמרא בטרם רכש לו ידיעה איתנה במקרא; וגם הגדולים, כשכבר הם שְׁחִים בים התלמוד לאֲרָכוּ ולִרְחֹבוּ, אל יעזבו את העיסוק במקרא ובפירושו, שהרי הוא יסוד כל התורה, גם בדבר זה היה בדרך הגר"א מיפנה מן הדרך הרגילה בימים ההם. עוד בדור הקודם נשמעה קובלנה מצד חכמי אשכנז על כך, שמזמן שהחלו להתקבל בקהילותיהם רבנים וראשי-ישיבות מאנשי פולניה כאילו נתמעטה שם ידיעת המקרא. היה הדבר, כנראה, מן המפורסמות, שבפולניה מזלזלים בלימוד המקרא והיו רגלים לדיעה זו. הכרנת הגר"א על חובת לימוד המקרא במידה נרחבה, כיסוד לחינוך וכתנאי הכרחי ללמדנות תלמודית מבוססה, היתה בגדר תיקון חיי האומה והנחת יסוד להתפתחות תרבותית חדשה. היא נתנה דחיפה להתפתחות מדע הלשון ולשיפור הסגנון העברי. מבחינה זו היתה עוזרת בלתי-נראית לתנועת ההשכלה, ויש לה חלק בחידוש פני הספרות העברית, שהחל כבר בדורו של הגר"א ונתגלה בכל עוזו בדור שאחריו.

ולא זו בלבד: באמת הגר"א הוא שנתן את הדחיפה הראשונה לתנועת ההשכלה בין יהודי פולין וליטא, אם-כי בוודאי לא נתכוון לאותה המגמה שלבשה תנועה זו בימים הבאים. הגר"א היה היחיד בין חכמי דורו שהטיף במפורש להתעסקות במדעים, ביחוד במדעי הטבע ובהנדסה. ידועה האמרה שלו: "על כל יד שחסרה לאדם בחכמות, עשר ידות חסרות לו בתורה". בנערותו החל הגר"א ללמוד רפואה ונתקיימה בידו ידיעה הגונה באנטומיה. על ידיעותיו בהנדסה מעיד חיבורו "איל

משולש" (טריגונומטריה), והוא גם עודד את תלמידיו לעסוק בזה. על-פי מצנתו תרגם תלמידו ר' ברוך משקלוב את אבקלידס לעברית; וודאי לא בלי השפעתו כונן תלמידו העשיר ר' יהושע צייטלין בביתו מעבדה כימית ואוסף בוטני, והחזיק שני חכמים שעסקו בזה, אותו ר' ברוך משקלוב שהיה רופא ועסק במדעי הטבע, ור' בנימין ריבליש — ושניהם מהמקורבים אל הגר"א.

אפשר לראות את יחסו של הגר"א למדעים ואת השפעתו הפעילה בשטח זה מתוך סקירה על סביבתו הקרובה לו ביותר: אָחיו, בניו, תלמידיו, אחיו ר' ישכר-בֶּרֶךְ היה מתימטיקן וגיאוגראף ומדקדק ועשה חיבורים במקצועות אלה. בנו ר' אברהם היה חוקר ומבקר בספרות האגדה והמדרשים, ותר' וחפשו לשם כך אחרי כתבי-יד ישנים בספריות הגדולות של אירופה. ידוע, שמחקריו היו לעינים לצונץ בעבודתו המדעית על המדרשים והפיוטים. חתנו ר' שרגא-אורי-פייבל היה חוקר גדול בדקדוק הלשון העברית ובמסורת הקריאה והניקוד.

מתלמידיו יצוינו: ר' שלמה מִחְלָם בעל "מרכבת המשנה", שהיה מהנדס וגם חקר את טעמי הנגינה של תהלים, משלי, איוב, ר' ישראל זאמושץ, בעל "נצח ישראל", ור' שלמה דובנא, חוקר המקרא והשירה העברית — שניהם פעלו בגרמניה והם מאבות "חכמת ישראל" שם. ר' פנחס אליהו, בעל "ספר הברית", אמנם לא מתלמידיו ממש, אבל בלי ספק הושפע ממנו הרבה ופעל מכוח כוחו. הרי חכם זה חי בוילנא ונפטר רק כשלושים שנה אחרי הגר"א (תקפ"ח). נמצא איפוא שבצעירותו עוד ראה את הגר"א, והנה החיבור הנזכר "ספר הברית" היה כעין בשורה ברחוב היהודים, הוא קרע אשנב אל העולם הגדול למען הנוער היהודי בזמנו והראה לו את הדברים המפליאים המתרחשים שם. החיבור הוא מין אנציקלופדיה של המדעים, מדעי הטבע והרפואה וההיסטוריה והגיאוגרפיה והקוסמוגרפיה והאסטרונומיה — ומה אין שם! הכל, כמובן, במצב פרימיטיבי וכפי היקף הידיעות של אבטודידאקט יהודי מהימים ההם. אך הוא הירוה את הצמאון הגדול של נפש הנוער היהודי לדעת ועוררהו להיכנס יותר ויותר להיכלי החכמה.

אחד מצעירי תלמידיו של הגר"א היה ר' מנשה מאֵילֶה, שנקרא גם "בן פורת" (תקכ"ז—תקצ"ו). זה היה רוח סוערה, שבתנאים אחרים היה יוצא ממנו ריפורמאטור ולוחם ציבורי גדול. הוא קיבל מרבו את דרך לימוד התלמוד באורח מדעי ואת הכבוד למדעים. הוא עצמו היתה לו יד בהנדסה ובפילוסופיה. אך הוא לא צימצם עצמו, כרבו, בשטח החיוב, להורות לבני הדור דרך ישרה ומועילה, אלא גם שלח ידו אל עמודי הקיים, לערערם ולנער את חיי העם מאבק הדורות שדבק בהם. בספרו הראשי "אלפי מנשה" הוא טוען ומוכיח, שבכל דור ודור רשאים חכמי הדור לשנות דינים ומנהגים כפי הצורך. בקונטרס "פשר דבר" הוא מתמרמר על הרבנים תופשי התורה, שהם רחוקים מן המדע ומן החיים. בקונטרסים "שקל הקודש" ו"סמא דחיי" (את האחרון הוציא גם בלשון האידית) הוא מציע כמה וכמה תיקונים נחוצים בחיי העם, בשטח הכלכלה ובשטח הסאניטאריה. תביעותיו של ר' מנשה מאֵילֶה נראו כבר "מתקדמות" יותר מדי לבני דורו, ועוררו נגדו תרעומת, וגם רדיפות. האיש חי חיי עוני וסבל ולא ביצע אף אחד מני אלף מן המחשבות הטובות שהגה בלבו. אולם ללא ספק הוא, שהשאיר אחריו רושם בעל כוח מעורר בחיי היהדות הליטאית והפולנית, ויש לראותו כמבשר ראשון לתנועת ההשכלה.

גם יתר תלמידיו של הגר"א נטו אחרי החכמות והמדעים — מי פחות ומי יותר — אך הצד השווה שבהם היה, אהבתם ומסירותם ללימוד התורה.

ולא תהיה התמונה שלמה, אם לא נזכיר פה גם את אהבתו הלוהטת של הגר"א לארץ-ישראל. וגם את האהבה לא"י נטע הגר"א בלב תלמידיו, וכמה מהם, בראשותו של ר' ישראל משקלוב בעל "פאת השולחן", אמנם עלו לארץ והניחו את היסוד לשוב "הפרושים", תחילה בצפת ואחר-כך בירושלים.

התורה חוזרת על אכסניה שלה

אמרנו כבר, שבצוק העתים נתפזרו גדולי התורה של יהדות פולין על פני הקהילות של אשכנז ופיהם ונטעו אהלי תורה במקומות החדשים, והיה שהמשואות אשר הדליקו במקומות החדשים היו לאורות גדולים שהפיצו נגהם על כל משכנות ישראל. אך היו גם מקרים שבהיפך: ילידי אשכנז וביהם נשתקעו בפולין ונעשו שם למאורות גדולים של תורה ויצירה

רוחנית. ר' עקיבא אֵיגֶר, למשל, אשר נוף פעולתו התורנית נטה לפוזנא הפולנית, היה יליד סלובאקיה, ור' אברהם דַּנְצִיג, בעל "חיי אדם", שפעל בוויילנה היה יליד גרמניה. בדרך-כלל לא היו עוד בימים ההם גבולים ניכרים כל-כך בין יהדות המערב ויהדות המזרח. דבר זה החל להתגלות רק עם השינוי הכביר שחל במשך המאה השישית במצבן המדיני והתרבותי של שתי חטיבות היהדות האירופית הללו: יהדות המערב זכתה לקבל שויון זכויות אזרחיות, ובעקב זה הורם קרנה המדיני והחברתי, וגם מצבה הכלכלי נעשה מרווח יותר ומבוסס יותר; אולם יחד עם זה החלו תהליכי ההתבוללות פועלים בה במרץ מוגבר, וכל שהוסיפה לרכוש דעת וחכמה של הגויים כן הלכו ונתבזבוזו אוצרותיה היהודיים, הלך ונתמעט לימוד התורה, הלכה ונשתכחה מהם גם לשון התורה. בכמה מן הקהילות של ארצות אשכנז וביהם היו הרבנים ילידי פולניה, שישבו בהן על כס ההוראה, נר התורה האחרון שדלק בתוֹכן, ועם פטירתם של אותם הרבנים דעך האור האחרון הזה ולא הודלק עוד אחר במקומו. לעומת זה עמדה יהדות המזרח בשפלותה המדינית והחברתית ובדלותה הכלכלית, אבל לא רפתה דבקוּתה בקנייני הרוח שלה, ואורות גדולים של התורה היו דולקים במשכנותיה. מני אז הולך ומתהווה סִיץ בין יהדות מערבית ויהדות מזרחית.

ואף-על-פי שמצבם המדיני והכלכלי של יהודי פולין וליטא נשאר מדולדל ועלוב כל שנות המאה השישית, הלכו ונתאוששו מבחינה רוחנית. שוב חזרה התורה על אכסניה שלה ובדור שאחרי הגר"א היו שוב בפולין גדולי תורה ונתקיימו ישיבות גדולות, שיצאו מהם כוחות יוצרים ופוריים, ומקצתם נעשו עמודי ההוראה בדורם ולדורות הבאים. מי שיכתוב תולדות התפתחות הדין וההלכה בדורות האחרונים יהיה מוכרח להיאחז בעמודים האיתנים של הדור ההוא, שהיו נטועים בקרב היהדות הפולנית: ר' עקיבא אֵיגֶר מפוזנא; ר' יעקב מליסה (בעל "חות דעת"), שהחזיק ישיבה גדולה ומפוארה, אשר יצאו ממנה הרבה גדולי עולם; ר' אריה-לייב מֶסְטֶרִי (בעל "קצות החושן"); ר' אפרים-זלמן מרגליות מֶרֶד (בעל "בית אפרים"); ר' יעקב אֶרְנֶשְׁטֵיין מלבוב (בעל "ישועות יעקב")—כל אלה פעלו במחצית השנייה של המאה השישית ודבריהם היו לבני דורם כדברי האורים-ותומים לא רק בפסקי דינים והוראה, כִּי-אם גם בהנהגות ומידות טובות. והם השפיעו שפע רב על היצירה התורנית והעמידו תלמידים רבים שהיו לפאר היהדות בדור שאחריהם. זכות מיוחדת נודעת לבן אותו הדור, ר' אברהם דַּנְצִיג מוויילנה, שבחיבורו "חיי אדם" הפיץ את ידיעת הדינים בין השכבות הרחבות של העם, וספרו זה נעשה ספר שימושי עממי במיטב המובן של מלה זו. כמעט שלא היה בית בישראל אשר לא היה בו ספר "חיי אדם" ולא היה צריך שיהיה אדם דווקא למדן גדול כדי שיעיין בספר זה וימצא את מבוקשו בידיעת הדין או ההנהגה, שהיתה דרושה לו באותה שעה. כי הספר נתחבר בפשטות גדולה, בלשון קלה ובסידור נאה, והיה באמת "שווה לכל נפש". הלמדנים היו לפעמים מלגלגין על רב ואמרו, שהוא מורה הוראה מתוך ספר "חיי אדם", היינו: מבלי לעיין במקורות שאין הוא מוצא בהם ידיו ורגליו. וכן היו עוקצים אדם שהתיהר בלמדנות ואמרו, שזוהי "למדנות" מתוך ספר "חיי אדם". גם לגלוג זה מורה על פופולאריותו המופלאה של ספר זה, שהחזיקה מעמד בתפוצות הגולה עוד בימי חרפו של כותב הטורים האלה.

אך את המבצר החזק ביותר במלכות הרוח של היהדות, והמפורסם ביותר בְּגָדָלוֹ ותפארתו, הקים בדור ההוא תלמידו הגדול של הגר"א, ר' חיים מוולוז'ין, וזוהי ישיבת וולוז'ין המפוארה, אשר הוציאה מקרבה דור אחר דור בעלי-תריסין בחכמת התורה, ואף לספרות העברית החדשה נתנה כמה וכמה מגדולי כֹּהֲנֵיהָ. ישיבה זו נוסדה בשנת תקס"ג ונתקיימה עד סמוך לזמננו. היא היתה אֵם הישיבות של ליטא. מכל הקצוות נהרו אליה הצמאים למקורות חיים וזכים של דעת והשכלה; כי היו ישיבות ליטא לא רק אכסניות של תורה—מה שהיה, כמובן, עיקר שירותן—אלא נעשו גם בתי משכן למחשבה מעמיקה ולחדירה מחקרית לתוך ערכיה הנצחיים של היהדות. בין כתלי הישיבות שטפו גם הזרמים של המחשבה הציבורית של אותם הדורות, ומתוכם יצאו כמה וכמה עסקנים ומנהיגים בעלי מרץ ובעלי כושר-פעולה, שתפסו מקום ניכר בתנועה הלאומית הצינית, וגם בתנועות אחרות של היהדות, וביחוד בספרות ובאמנות. ישיבת וולוז'ין היתה הפרוטוטיפוס לכל הישיבות שנוסדו אחריה בליטא ובארצות אחרות, ושאיפת כולן היתה להידמות אליה, ללכת בדרכיה, ולהגיע לאותם הכבוד וההערצה של כל קצות העם, אשר היא רכשה לה.

ישיבת וולוז'ין נעשתה ברוב הימים כעין בית-מלכות, ששולטת בה שושלת מלכותית: על-ידי ר' חיים עזר ביסוד

הישיבה וביסוסה אֶחיו ר' שלמה-זלמן, שהיה, נוסף על גדלו בתורה, סמל היראה והחסידות והפרישות בכל נוהג חייו ובכל הליכותיו. והיה מקודש ונערץ מאוד בעיני העם. אחרי ר' חיים "מלכו" בוולוז'ין בהמשך הדורות: ר' יצחק בנו, ר' אליעזר-יצחק חתנו, ר' יוסף-בֶּר סולוב'צ'יק בן אחותו ור' נפתלי-צבי-יהודה ברלין (הנצי"ב) חתן ר' אליעזר-יצחק הנ"ל.

אך גם בפולין כבר לא היה הדור ההוא "דור יתום". במחצית הראשונה של המאה השביעית גדלו בה כמה וכמה גדולים. הם יצקו מים על ידי גדולי הדור הקודם, בישיבות פולין וליטא, וגם בישיבת פְּרָשְׁבוֹרְג הגדולה מיסודו של ה"חתם סופר". ועכשיו נעשו עמודי ההוראה והפרשנות התלמודית בדורם. לא נלך ונמנה את כל השמות לעשרותיהם, שהניחו את חותמם על הדור ההוא, נזכיר רק כמה שמות שאין לעבור עליהם: ר' שלמה קלוֹנֶר מְבֻרֹד ר' יוסף-שאוֹל נַתָּנוֹן מלובוב, ר' יעקב גִּיווֹנְדֶהָט מפראגא (בעל "תפארת יעקב"), ר' חיים-אליעזר ואפס מקאליש (בעל "נפש חיה"), ר' בְּרוּשׁ מִיָּלֶש, שהיה ציר הפארלאמנט האוסטרי הראשון אחרי המהפכה של 1848. ר' בְּרוּשׁ זה היה מופלא בדורו גם בפאטריוטיות הפולנית האקטיבית שלו. הוא נתן ידו למרד הפולנים נגד רוסיה בשנת 1863 והיה כפשע בינו ובין תפיסתו למלכות הרוסית עם המורדים, שבאו על ענשים קשים וחמורים, מי למיתה ומי לגלות סיביר ועבודת-פרך לשנים רבות, וכמעט כולם להחרמת כל רכושם.

מגדולי הדור ההוא יקרים לנו במיוחד ר' צבי-הירש קאלישר ור' אליהו גוטמאכר, שהם ממניחי היסוד לתנועת התחיה הלאומית, שעוצבה בתחילה בדמות "ישוב א"י" ואחר-כך נתפשטה בורם הכביר של הציונות המדינית. קאלישר היה מתלמידיו של ר' יעקב מליסא; הוא לא שימש ברבנות, היה איש אמיד ומקום מגוריו היה בטורן. גוטמאכר היה רב וקצת אדמו"ר בגְּבִינְדינג. לגדולי הדור ההוא והדור שאחריו שייכים: ר' מאיר-ליבוש מלבי"ם בעל הפירוש הידוע על המקראות (היה יליד וולוצ'יסק), ר' יהושע מקוסנה, וקצת יותר מאוחר: ר' ישראל סאלאנט מקובנה, מיסד תנועת "בעלי-המוסר" בליטא, ור' ישראל ליפשיץ בעל הפירוש "תפארת ישראל" על המשניות, וכבר סמוך מאוד לזמננו: ר' ירוחם-יהודה שנקרא "הגדול ממינסק", ר' חיים סולוב'צ'יק מבריסק, ר' יצחק-אלחנן ספקטור מקובנה, ר' מרדכי אֶלְיאֶשְׁבֶּרֶג מבוֹיֶסֶק, ר' שמואל מוהילֶבֶר מביאליסטוק, — כל אלה אישים דגולים, שחרגו מהמסגרת המצומצמת של רב בקהילתו ומורה בעדתו וראש בישיבתו, ופרשו את כנפי הנהגתם והשפעתם על הדור כולו, ושם יצא למרחקים מִצֵּבֶר לגבולות היהדות של מזרח אירופה. מקרב היהדות הפולנית והליטאית יצאו רבנים שהגיעו לדרגת מנהיגים לאומיים גם בדורותינו. כמו הרב ר' יצחק-יעקב בִּיֶנְס מייסד ה"מזרחי" והרב ר' אברהם-יצחק הכהן קוק, הרב הראשי הראשון של כנסת ישראל בארץ-ישראל, שתרם תרומה חשובה גם לפיתוח המחשבה הפילוסופית ולבירור ערכיה של התרבות העברית המקורית.

להשלמת התמונה נזכיר כאן גם את הדרשנות והמגידות של אותם הדורות. הדרשנות היתה תמיד בת-לואי של הרבנות בקהילות ישראל, כמו שהאגדה היא בת-לואי של ההלכה בספרות התלמודית. היו רבנים שהצטיינו גם כדרשנים, וליד ספרי הפסקים והשאלות-תשובות והפירושים והחידושים שלהם הניחו לנו למורשה גם ספרי דרוש, שיש מהם בעלי ערך רב. אך במקומות שהרבנים שלהם לא היו דרשנים, היו הקהילות ממנים במיוחד דרשנים, שיטיפו את אמרותיהם לפני המוני-העם בכל שבת ומועד, ולפעמים גם בימות חול. הם היו מכונים "מגידים", והיתה זאת משרה קבועה: "המגיד דמתא", כמו "הרב דמתא". אבל היו גם מגידים שלא היו קבועים בקהילה אחת, אלא היו מתהלכים מעיר לעיר ונושאים מדברותיהם בבתי-כנסיות ובבתי-מדרשות, תוך לקיחת רשות מאת "הרב דמתא" והגבאים. אי-אלה מן המגידים-הנודים נתפרסמו במיוחד והיו חביבי הקהל בכל מקום שבאו. הרי זו כרשה שלא נחקרה עדיין כהוגן: ההשפעה התרבותית והחינוכית של אותם המגידים על המוני העם.

מבין המגידים של תחילת המאה השישית קנה לו שם גדול ר' יעקב קראנץ, הידוע בשם "המגיד מדובנא". הוא היה ממקורביו של הגר"א, וגם ממכובדיו ומחובביו. וכן היה חביב ונערץ גם על המוני העם, שהיו חוזרים ומספרים את "משליו" הנאים ואת חידודיו השנונים, חביב ויקר היה גם ספרו "ספר המדות" שהשאיר אחריו. זולתו היו באותו הדור עוד כמה מגידים מחוננים, ומהם מפורסם ביותר ר' יהודה-לייב עדל מסלונים.

לחוג הדרשנות והמגידות יש לצרף גם מחברי ספרי יראים, שמהם יש להזכיר מבני הדור ההוא את ר' רפאל

מיאמפול (בעל "מרפא לנפש") ור' חיים-אברהם הכהן ממוהילב (בעל "פת לחם"). בזמן יותר מאוחר נתפרסם לשבח גדול המגיד מן-לוצ'נק ר' יוסף-חיים קארא, שדרשותיו נקבצו בספר בשם "קול אומר קרא".

הדרשנות והמגידות נתפתחו בפולין ובליטא כצורה קבועה של השפעה חינוכית ותרבותית, אם-כי לא ניסו הדרשנים מעולם לתפוס את רסן ההנהגה הלאומית בידיהם, כמו שקרה בארצות המערב, שה"מטיף" תפס את מקומו של הרב, ואף לקח לעצמו את התואר "רב". רק בזמנים החדשים, ומתוך חיקוי למנהגי המערב, מופיעה גם בפולין דמות ה"מטיף" במקום הרב. אלא שעד-מהרה באו חובבי-ציון ולקחו את התואר הזה לדרשניהם, בתוספת הכינוי "לאומי". המגידים שיצאו אל העם להטיף לשיבת ציון ולתקומה לאומית נקראו "מטיפים לאומיים", ומהם נתחבבו והגיעו לפרסום גדול המגיד מקמניץ ר' ח'ז' מכבי, ר' יהודה-צבי יבז'רוב, ר' צבי-הירש מס'ליאנסקי ור' יצחק ניסנבוים.

החסידות

אם החסידות היא נכס רב-ערך באוצר תרבותו של ישראל—ובזה לא יוכל להיות שום ספק—הרי נכס זה הכניסה יהדות פולין והוא כולו שלה.

כיתות וחוגים של "מתנהגים בחסידות" היו בישראל מני אז ומקדם, אלא שהיו נקראים בכל זמן בשם אחר. אך אף השם "חסידים" אינו חדש לגמרי. היו חוגי "חסידים" עוד בימי-הביניים, וגם בזמן החדש לא היה התואר "חסיד" בלתי-שגור לציון אישים שפרשו מתענוגי העולם הזה והיו נתונים בכל ישותם לעולמם הרוחני, מדקדקים להתנהג במידות הענווה והצדקה והאמת והיושר עד לקצה האחרון. וכן נקרא גם הגאון מווילנא בשם "החסיד", והיו עוד כמה אישים שנראו לבני דורם ראויים להיכתר בכתר החסידות. אך לגמרי לא במובן זה לקחו לעצמם הנוהים אחרי הבעש"ט ודרכיו את השם "חסידים"—או שניתן להם השם הזה בפי העם. כאן היה המובן של "חסידות"—התקשרות ממין חדש בין האדם ואלוהיו, המיוסדת יותר על יחס לבבי של אהבה ודבקות מאשר על היחס הפורמאלי של לימוד התורה וקיום המצוות בלבד. "מה שמהווה את סגולתה ואת גדולתה של החסידות—אומר בובר—אין זו תורה אלא אורח-חיים, היינו: אורח-חיים היוצר עדה ושיש במהותו מהני של עדה". ואוסיף אני: דווקא יצירה מאופי שכזה מהנה רכוש היסטורי-תרבותי. ולפיכך החסידות הבעשטנית היא בהחלט יצירה היסטורית-תרבותית של ישראל, וזקופה היא כולה לזכותה של יהדות פולין.

האגדה מספרת, ששבתי צבי בא אל הבעש"ט בחלום הלילה וביקש ממנו "תיקון". הבעש"ט רצה למלא את הבקשה הזאת והתחיל עוסק בכך, אבל בזהירות רבה; כי חשש שמא תוך התדבקות יתרה של "נפש, רוח ונשמה" בין המתקן והמתוקן, שבלעדי זה אין להוציא את ה"תיקון" לפועל, עלול הוא עצמו להיכשל... ואמנם נעשו, כביכול, נסיונות מצד שבתי צבי "לפתוחו" (את הבעש"ט)... באגדה זו מתבלטים גם יעודה ההיסטורי של החסידות, "לתקן" את השבתאות מקלקולה, וגם הקרבה היתרה שנתקרבה החסידות אל השבתאות, עד לידי סכנה להיכשל בה, ממש כדוגמת פראנק ועדתו. אבל החסידות עמדה במבחן. היא תיקנה ולא נכשלה. היא בנתה באותו שטח ממש, שבו אמרה לבנות השבתאות, שבו נאחזה גם הפראנקאות, אלא שתחת אשר זו האחרונה אחזה את דרכה בהריסת היסוד הקיים, אחזה החסידות את דרכה בביצור וחיזוק היסוד הקיים, ואת ה"חדש" שלה הפעילה בקישוטי הבניין וצעצועיו, ולא בחומר היסוד של בנינו. הפראנקאות שאפה לחורבן ואנרכיה. פראנק הטיף לעדתו הסרת כל הכבלים של הדינים וההלכות, כדי שיהיו "בני-חורין" גמורים, ואז "עולם חדש יבנה". "אני אנקוב את הכל ואביא את הכל"—הוא מבטיח לנוהים אחריו, ואילו החסידות נוהרה מ"לנקוב" מה-שהוא. המרגלית היקרה של המסורת צריכה להיות שלמה.

מבוכה גדולה אחזה את היהדות מתוך ערעור היסודות, שבא בעקב השבתאות והפראנקאות, וההנהגה הרשמית של היהדות—הרבנים ופרנסי הקהילות—נתגלתה בכל קוצר-ידה להשתלט על המבוכה; כי לא היו בידה אלא אותם כלי-הזיין החלודים של חרמות ונידויים, אשר אחרי השימוש המופרז בהם, כבר הוקהה חודם, והנה באה החסידות ונתנה אחיזה חדשה לאדם הישראלי. המוני העם היו זקוקים לסעד חדש, להנהגה חדשה, שתיתן, כהגדרתו הקולעת של בובר, "הרגשת וקאות לרוח הנבוכה, וסדר וצורה מוצקה להווייה המבולבלת". הרבנים שומרי החוק הפורמאלי לא היו מסוגלים לתת

סיפוק לתשוקה זו של ההמונים להנהגה אמיצה. גם הדרשות הרגילות של הדרשנים, שתבעו "התנהגות ישרה" ו"שפלות" בדרך נכנעת, מתוך מורא מפני ענשי הגיהנום, — לא הניחו עוד את הדעת. במצב המבולבל של רוחות נעכרות לא היה עוד כושר לאורך-רוח וליישוב-הדעת, ולא כוח להכרעה מתוך שיקול-דעת עצמי. המוני העם השתוקקו להנהגה חיה, להדרכה בלתי-אמצעית בסבכי השבילים והתעיות שבין הטוב והרע, האמת והשקר, ההתבצרות וההתמוטטות — וזאת נתנה להם החסידות בהשקפתה החדשה על העולם, ועל היחס שבין האדם ואלוהיו, ועל חובת איש ישראל לאלוהיו; והעיקר — בפולחן ה"צדיקות" שהנהיגה. הצדיק הוא הרועה הרוחני הנאמן, שאם אתה אוחו באבנטו והולך אחריו, אתה מובטח שלא תסור מדרך הישר והטוב, וקולע מאוד אל האמת מה שמעיר בוקר, כי התופעה של התפצלות התנועה החסידותית, לאסכולות ולמשפחות ולהתגלויות-אישים, התפצלות ששללה מן החסידות כבר בדור הראשון אחרי הבעש"ט את ליכודה במרכז-הנהגה אחד, נטלה ממנה מלכתחילה את האופי המשיחי שהיה בשבתאות ובפראנקאות, וקבעה לה את האופי הברוך של התקשרות נפשית בין עדה ומדריכה, לשם הליכה משותפת בדרכי השם.

דבר זה לא הבינו ה"מתנגדים", שנתיראו שמא אין החסידות אלא המשך השבתאות והפראנקאות, ויצאו עליה למלחמה — שוב באותו הנשק החלוד של חרמות ונידויים. וגם הפעם נתגלה הנשק הזה כקהה ובלתי-יעיל בתכלית. החסידות הלכה והתפשטה אמנם בעיקר בפולין, אך השפעתה עברה את גבול פולין, והייצוב שהביאה למחשבה הדתית היהודית וההכרעה שנתנה לרוח-ההמונים הנעכרה, היו בלי ספק מקור ברכה לרענונה של המחשבה ולביצורה של היהדות, זוהי התרומה החשובה ביותר שנתנה יהדות פולין לתרבותנו הלאומית.

החסידות — הורתה ולידתה היו בפולין: בפודוליה הגאליציאית, בסביבת הקארפאטים. משם נתפשטה לכל העברים בנפות פולין ההיסטורית וחדרה גם לרומניה. אבל בגבולות המערב נעצרה; משום שבאותו זמן הלך ונפוג במערב המסתורין השבתאי והפראנקאי תחת הלמות פטישיו של הראציונאליזם ההשכלתי, ובת לווייתו התשוקה להתאזרחות והתערבות בחיי הגויים. לנוכח הכוחות המודרניים האלה לא יכלה החסידות לתפוס מעמד איתן, והיא נרתעה לאחור, אל משכנות המבטחים שלה בקרב יהדות פולין, אולם כשנבחון היטב, נמצא אולי גם במערב רסיסי השפעה של המחשבה החסידותית, שתססו שנים רבות במחבואים ויצאו שוב לאור העולם — בתנועה הציונית המודרנית.

החסידות הבעשטנית נתפצלה לכמה וכמה אסכולות ושושלות ודרכי הנהגה. באופן כולל מבחינים ארבעה פלגים גדולים: (א) החסידות הרוזינאית, היא נמשכת כאילו ישר מן הבעש"ט, כיוון שמנחת היסוד שלה, ר' ישראל מרוזין היה בן-בן-בנו של המגיד ממ"קריטש, שקיבל מהבעש"ט ומילא את מקומו, אחרי פטירתו, כראש ומנהיג של כל החסידים. (ב) החסידות הצ'רנובילית, בדומה לבית ר' ישראל מרוזין קמה עדה חסידית ונוסדה שושלת של אדמו"רים מבית הצדיק ר' נחום מצ'רנוביל, המכונה ר' נחום הגדול. מייסד השושלת ומעצב ה"עדה" הוא בנו, ר' מרדכי (ר' מוֹטְטֵלִי), ששמונה בניו נתפזרו אחרי מותו ויסדו "חצרות" כל אחד לעצמו, ומכל אחד מהם שוב נתפצלו אדמו"רים ו"חצרות" לרוב. השושלת הצ'רנובילית ייסדה את "חצרותיה" בעיקר באוקריינה, ואילו השושלת הרוזינאית הרחיבה את רשתה מצ'רנוביל לגבול הזה ותפשה "עמדות מבוצרות" גם בפודוליה הגאליציאית ובבוקר'ינה, ושלחה פארותיה גם לרומניה, גרם לכך בוודאי גם זה, שבתוקף המאורעות הידועים שאירעו לר' ישראל מרוזין בהיותו ברוסיה, היה מוכרח לעקור משם, ונתישב בסאדיגורה הבוקובינית.

גם רוזין וגם צ'רנוביל לא הכניסו משלהן כלום לתורתה של החסידות, גם זו וגם זו רק ייחדו לעצמן דרכי הנהגה, שהיו שונות בהרבה מדרכי הנהגה של אבות החסידות. ביחוד בדרך הנהגת ה"חצרות", שנעשו מעתה כארמונות של נסיכים, ביחוד הנהיגה רוזין אורח-חיים של עושר מופלג, אשר לא חלמו עליו ראשוני המורים של החסידות, שהיו ברובם עניים וחיו חיי עוני ומחסור.

גם רוזין וגם צ'רנוביל פנו אל שכבות העם הרחבות, אל האנשים הטרודים בפרנסותיהם ואין להם לא ההכשרה הנפשית ולא הפנאי להתעסק בבעיות הרוחניות של האדם בכלל ושל האדם מישראל בפרט. ההבדל ביניהן היה רק זה, שלרוזין נמשכו יותר השכבות העשירות והמיוחסות, ולצ'רנוביל — השכבות העממיות. אך בשתיהן היתה ה"התקשרות" בין ה"חסיד" וה"רבי" לא על הרקע של חיפושים רוחניים, אלא על רקע של אמונה המונית בקדושתו וכל-יכלתו המופתית

של ה"רבי"; ולא מעט גם על הרקע של הסולידאריות העדתית. ההשתייכות אל העדה החסידית היתה משהו דומה לאזרחות של אדם במולדת שלו. היא נתנה לאדם בטחון, שאין הוא גלמוד בעולם, שיש לו אי-שם אחיזה ומשען וחסות בשעת הצורך. הימים שבהם הסתופף החסיד בצל קורת ה"רבי" שלו, היו לו ימי התרוממות נפשית: בכל פינה היה כאן ב"מולדתו" בבית-המדרש וליד ה"שולחן", באולם הגדול שלפני חדר ה"רבי" ובדירותיהם של הבנים והחתנים; ואף בחדר האורחים של הרבנית ושל כלותיה... כשהשיגה ידו, פיזר-נתן לכולם מתנות והענקות, נוסף על ה"פדיונות" של חובה; אם מטה ידו—היה יכול לשבת ירחים בבית ה"רבי" ולהתפרנס מעל שולחנו, וגם להיעזר מזמן לזמן בסכום כסף כדי לשלוח לבני הבית שלו עד שיחזור הגלגל והוא ישוב למעמדו, או שיוכל להתחיל להציב לו מעמד חדש. כזו היתה האווירה שאפפה כל עדה חסידית, אשר השתייכה לאחת ה"חצרות" של בני השושלות של רוזין ושל צ'רנוביל. שונה מזה היה האופי של שני הפלגים הגדולים האחרים של החסידות:

ג) החסידות החב"דית. זו נקלטה בעיקר בליטא וברייסין ורק במעט הגיעה גם לפלכי צ'רניגוב ופולטאבה. מייסדה, ר' שניאור-זלמן מלאדי, מתלמידיו של המגיד ממוריטש, היה למדן והוגה-דעות, והיה לו עיון-עולם משלו, שהיו בו אלמנטים מן הקבלה ומן הפילוסופיה. העם באותן המדינות היה ברובו גם הוא למדני ונושא בחובו תביעות נפשיות ומוטרד על-ידי חיפושים רוחניים. החסידות היתה חייבת להסתגל לחומר אנושי זה, והרב מלאדי היה המסוגל ביותר, לפי גאונותו התורנית ולפי עומק מחשבתו הפילוסופית, למצוא את הדרך אל הקהל הזה. גם כאן הוקמה שושלת של "אדמו"רים" ומשטר של "חצרות" (מרכזה הראשון הוקם בליובאוויץ), אולם אורח-החיים ב"חצרות" אלו הוא צנוע יותר וההתקשרות של החסידים עם ה"רבי" היא בעצמו של הדבר רוחנית-רעיונית, אם-כי יש גם כאן אותה הרגשת ההרגעה של מחסה בחוף-מבטחים. ד) החסידות הפולנית, כלומר: של פולין האתנוגרפית. היא סללה לה דרך משלה, וכאילו עומדת באמצע בין החסידות של רוזין וצ'רנוביל ובין זו של לאדיליובאוויץ. החסידות הפולנית גם היא למדנית, ולפעמים גם פילוסופית. אך בה נשתמר יותר הצביון הראשוני של הנהגת ה"עדה" ושל הקשרים בין העדה והמדרך, בטרם שנשתרש מנהג מסירת הסמכות הרביית, וגם ההתקשרות החסידית, מדור אל דור מאבות לבנים. בין אדמו"רי פולין היו גם בתקופה יותר מאוחרת כמה וכמה שלא קיבלו את האדמו"רות בירושה מאבותיהם, אלא הוכתרו והוסמכו בידי רבותיהם, או שה"עדות" עצמן שמו אותם אלופים לראשיהם, וכמו כן לא הורישו את כסאותיהם לבניהם אחריהם, אלא לתלמידיהם או לאחד המקורבים שנראה להם ראוי לכך ביותר. אבל יחד עם זה קמו גם שושלות ו"חצרות", שהולכות ונמשכות עד ימינו, וקצתן הגיעו לפופולאריות גדולה וריכוז מסביבם רבבות חסידים.

תולדות החסידות בפולניה, תחילתן זוהר וגדולה וסופה (אם זה כבר הסוף) קדרות והתנוונות... אך מטענה האידיאולוגי שמור עמנו, וזכותה ההיסטורית-תרבותית ודאי ובוודאי שהיא גדולה ותהא חרותה לעולם על לוח דברי ימינו.

מדע עברי ומדע לעברים

רגילים לומר, שמדע היהדות המודרני, כלומר: המחקר המדעי בתולדות ישראל וספרותו ותרבותו, מה שהיו קוראים בדור הקודם "חכמת ישראל",—יהודי גרמניה הם שיסדוהו, טיפחוהו וגידלוהו ואנו כולנו מביהם אנו חיים במקצוע זה ומשולחנם אנו ניוונים. ודאי, איש לא יכחיש ולא ינסה להמעיט את זכותה הגדולה של היהדות הגרמנית בשטח זה. מספיקים השמות יוסט וצונץ, גייגר ושטיינשניידר, פֶּרְנַקל וגֶרְץ, כדי לקיים את הדעה הזאת—אף כי רוב חכמי ישראל באשכנז מוצאם, כידוע, מפוזנא, היינו: מהפרובינציה הפולנית שסופחה לפרוסיה, בזמן חלוקת פולין על-ידי שלוש הממלכות שכנותיה. אולם בהסתכלות יותר קרובה מתגלה לנו, שבכל-זאת לא לגמרי כך הוא הדבר ויש חלק גדול, ואולי גם חלק חשוב ביותר, ליהדות פולין בייסודה ובפיתוחה של "חכמת ישראל", לא-כל-שכן שהיהדות הפולנית הניחה את היסוד לספרות מדעית בלשון העברית למען עם העברים בתקופה החדשה.

בשער התקופה הנסקרת במאמר זה ניצב לפנינו איש שהניח יסוד ראשון למדע ההיסטוריה שלנו בזמן החדש — ר' יחיאל היילפרין ממינסק (ת"ך—תק"ז). טרם הוערך אצלנו האיש הזה ופעלו. הוא חיבר ספר גדול על כל חלקי השולחן ערוך, אך גדלו המיוחד הוא לא בכך, כי-אם בעבודה העצומה שהשקיע בספרו הגדול "סדר הדורות", בבקאותיו

העצומה בכל קצות הספרות התלמודית והרבנית, סידר בשיטה יעילה סדרי הדורות כולם מראשיתם עד המאה הרביעית לאלף הששי, היינו: עד קרוב לזמנו — סדר הופעתם ההיסטורית של האישים ופועל חייהם. ואכן נשתמשו בספר זה כל חוקרי ההיסטוריה והספרות העברית בדורות הבאים. הספר הופיע בפעם הראשונה בדפוס בשנת תקכ"ט, בקארלסרוה, כעשרים שנה אחרי מות המחבר, ועד מלחמת העולם הראשונה הופיעו עשר מהדורות. ר' יחיאל היילפרין היה גם מדקדק ובלשן וספרו "ערכי הכנויים", מכיל "שרשי לשון הקודש והתלמוד וכל השמות לכל כינויהם", בסדר א"ב.

בפרקים הקודמים כבר ראינו, שבחוגו של הגר"א היו מטפחים מלבד לימוד התלמוד גם "בינה במקרא" וחקרי לשון ומחקרים בספרות התלמוד והמדרשים. הזכרנו כבר, שר' אברהם בן הגר"א הוא באמת אבי הבקורת בחקר המדרשים, והוא היה לעינים לצונץ. כמו־כן הזכרנו את פעולתם המדעית של ר' ברוך משקלוב, ר' בנימין ריבליש, ר' יהושע צייטלין והמבט החדש על תולדות ההלכה שניתן בספרי ר' מנשה מאילנה — כולם מתלמידי הגר"א ומחוגו. אך במיוחד יש להזכיר שלושה תלמידי־חכמים מחוג זה, שהלכו אל המערב ונטעו שם נטעי נעמנים של מדע היהדות. הלא הם: ר' ישראל זאמושץ, שהיה מתמטיקן מחונן והיה מורו של מנדלזון במקצוע זה; ר' שלמה דובנא, שהיה מראשוני המשתתפים עם מנדלזון בהוצאת תרגום התורה לגרמנית עם ביאור מדעי, והוא שחיבר את הביאור לספר שמות; ר' מנדל לפין שהיה בלשן ומדקדק, והיה גם הוא ממקורביו של מנדלזון. הוא תרגם כמה ספרי מדע לעברית מצרפתית ומגרמנית, אף נתן דעתו על לשון העם ועשה קצת תרגומים מספרי הקודש לאידית.

אך בדור שאחרי זה קמו ליהודי פולין כמה חכמים וחוקרים שהשפעתם על מדע היהדות היתה מכרעת. נזכיר רק את הגדולים והחשובים ביותר מביניהם. בראש וראשון — ר' נחמן קרוכמל, שהניח יסוד מדעי לקורות התרבות של עם ישראל, וספרו "מורה נבוכי הזמן" הוא עד היום ספרי־יסוד במקצוע זה. מתלמידיו והמושפעים ממנו היה שי"ר (ר' שלמה יהודה רפפורט, רב בטארנופול ואחר־כך בפראג), שהוא עד היום מעמודי־התווך של המחקר בקורות הימים ובתולדות הספרות של ישראל. מתלמידיו ומקורביו של רנ"ק היה גם הגאון ר' צבי־הירש חיות רב בזולקנה. הוא היה תלמודי מובהק, אולם בבית אביו בברוד, שכבר נתפס ל"השכלה", למד בנעוריו שפות אירופיות וידע מה־שהוא במדע ובספרות ובפילוסופיה, משנתקרב במקום רבנותו אל ר' נחמן קרוכמל, קיבל ממנו כמה מהשקפותיו ולמד את דרך המחקר המדעי. בחיבורו הגדול "מבוא התלמוד" הכניס הרבה מן הסדר והשיטתיות בהבנת דרכי הדיון התלמודי, ובחלק האגדה גילה את המאור המוסרי שבאגדות חז"ל וגם העיר כמה פעמים הערות נכונות על השלד ההיסטורי הגלום באגדות. הוא חיבר גם ספרים ומאמרים מדעיים בחקר המדרשים, ומונוגרפיה על אונקלוס הגר' ותרגומו, וכמה מחקרים אחרים. השפעתו על יהדות פולין היתה גדולה וניכרת, אולי עוד יותר מהשפעתו של שי"ר, שנסתבך הרבה במחלוקת ולבסוף היה מוכרח לעזוב את ארץ־מולדתו ולקבל רבנות בפראג. שי"ר ור' צ"ח חיות הם מאבות מדע־היהדות המודרני, ומקומם ליד החוקרים הגדולים מבני אשכנז שבדורם.

בדורות שאחריהם עד ימינו אלה נתנה יהדות פולין שורה של מלומדים, היסטוריונים וחוקרי הספרות והתרבות העברית, שרק את החשובים בהם ביותר נזכיר כאן: ר' אברהם קרוכמל בנו של רנ"ק; יהושע־השיל שור מקרוד בעל "החלוץ" (שני אלה הם אבות הבקורת הקיצונית, שלא היתה דעת רבים נוחה ממנה בשעתם, אולם מבחינה ספרותית־מדעית אין ספק שהניחו מורשה חשובה). ר' יעקב רייפמאן משקלין נתן הרבה למקצוע המחקר התלמודי, וביחוד באגדות חז"ל. ר' שלמה בובר מלבוב, שהוציא הוצאה מדעית כמה וכמה מדרשים. יצחק־אייזיק בן־יעקב מווילנה, ביבליוגרף חשוב, שאת ספרו "אוצר הספרים" אין חדלים מלצטט. ר' מתתיהו שטיינשון ור' שמואל־יוסף פין מחכמי וילנה בדור הקודם, חוקרי הספרות ובלשנים. ד"ר שלמה רובין מקראקא, חוקר המיתולוגיה העברית. וכבר בדורנו וסמוך לו: דוד ניימארק, פילוסוף מעמיק, שכתב תולדות הפילוסופיה בישראל; אלכסנדר קרויזנר, ראש המדברים בהיסטוריה של "פראנק ועדתו" (ספרו תורגם לעברית על ידי נחום סוקולוב); מאיר באלאבאן, שהרחיב והעמיק חקרי ההיסטוריה של יהודי פולין; יצחק שיפר, היסטוריון וסוציולוג חשוב (שני אלה נספו מידי המרצחים הנאצים בפולין הי"ד); שמואל־אברהם פוזננסקי מווארשה מגדולי חכמי הזמן בחקרי ההיסטוריה והספרות; חיים־יחיאל בורנשטיין מווארשה, תוכן ומתמטיקן וראש המדברים במקצוע חכמת העיבור; משה שור, יליד לבוב ורב בווארשה, אשורולוג וחוקר בעל־מידות (גם הוא נספח בשואת המלחמה העולמית). ואילו היינו מונים את החכמים מבני יהדות פולין החיים עוד עמנו

(לאורך ימים) והממשיכים ליצור ערכים יקרים של המדע העברי בכל מקצועותיו, היינו צריכים למלאות עמודים רבים. פרשה מיוחדת היא מדע הלשון העברית ודקדוקה. היא קשורה עם תנועת ההשכלה ועם המודרניזאציה של הספרות העברית, שסימנה המובהק היה—שיבה אל כתיב־הקודש. ראשיתה של שיבה זו כבר ראינו אצל הגר"א ובני חוגו. הזכרנו כבר לעיל את תלמידיו ומקורביו: ר' ישראל זאמושק, ר' שלמה דובנא ור' מנדיל מסאטאנוב, שפעלו בשטח מחקרי הלשון וביאורי המקרא, ושהיו המבשרים הראשונים לחידוש פני הספרות העברית. נזכיר כאן עוד אחר מיוצאי החוג של תלמידי הגר"א, והוא ר' צבי־הירש קצנלנבויגן מווילנא, בעל הספר "נתיבות עולם" על ל"ב מדות, שהוא בעצם ספר מחקר בדרכי הלשון העברית. קצנלנבויגן נחשב לאבי ההשכלה בווילנא. באותו זמן בערך היה פועל חרוץ אחר בשדה הלשון, והוא המדקדק והבלשן יהודה־לייב בן־זאב (תקכ"ח—תקצ"א). בעל החיבורים המפורסמים "תלמוד לשון עברי", "מבוא למקראי קודש" ו"אוצר השרשים", שעליהם נתחנכו שנים־שלושה דורות ה"משכילים" עד סמוך לזמננו. בן־זאב היה יליד קראקא וחניך יהדות פולין, אם־כי בשנות העמידה עקר ממקום מולדתו והתישב בווינא, ושם עשה את עבודתו הספרותית הגדולה. גם אחרי בן־זאב כמו מתוך יהדות פולין חוקרים ובונים ללשון העברית. זאת היתה מצוה ראשונה של כל פועלי ה"השכלה"; כי בצדק קשרו את הרחבת הדעת בישראל ואת התחדשות רוחו ותרבותו עם חידוש פני הלשון ושיפור היצירה הספרותית. כמעט שאין סופר "משכיל", אשר לא תרם תרומה כל־שהיא לחקרי הלשון ולביאורי מקראות.

אשר למדע לעברים, היינו: יוצרים ומפיצים של ערכים מדעיים כלליים למען העברים ובלשון העברים, נמנה גם מהם רק את החשובים ביותר. הזכרנו כבר את אנשי המדע מחוג הגר"א, שניסו ליצור ספרות מדעית בעברית. בערך באותו הזמן פעל הרופא אליהו בן משה מפינקש, שחיבר ספר "מלאכת מחשבת" על אלגברה וגיאומטריה (ברלין תקס"ה), וספר "נבחר מחרוזת", שיחות פילוסופיות (וולקנה תקל"ב). גם הרב יהודה־לייב מרגלית משק"שין פרסם בשנת תקכ"ח באלטונה ספר "אור עולם קטן" בחכמת הטבע, וחיבר גם ספרים בפילוסופיה, אתיקה ופסיכולוגיה ("בית־מדות" דיהרנפורט תקל"ז; "עצי עדן", "פד"מ תקס"א; "טל אורות", "פד"מ תקצ"א). ספרי מדע בעלי ערך חשוב יותר היו ספריהם של שמשון בלוך (גיאוגרפיה); אברהם שטרן, גבריאל ליכטנפלד וחיים־זליג סלונימסקי (מתימטיקה ותכונה); י. ל. מיוזס (פילוסופיה); קלמן שולמן (היסטוריה); צבי הכוהן רבינוביץ (מדעי הטבע). ייזכר כאן גם אהרן ברנשטיין, יליד פולין שחי בברלין וחיבר ספר פופולארי גדול על ידיעות הטבע, שתורגם לעברית על ידי דויד פרישמן והיה מקור דעת לרבבות מבני הנוער. ספר גדול בוואלווגיה היה מראשוני עבודותיו של ש"י אברמוביץ (מנדלי מו"ס). ספר אנטומיה בעברית חיבר ד"ר אהרן פרייס ופרקים בחכמה זו בלשון המשנה נתן ד"ר י"ל קצנלסון (בוקי בן יגלי). גם למדע העולמי נתנה יהדות פולין אנשי־מידות. מהם נזכיר רק את שלמה מימון, הנרי קֶרְגֶסון ואמיל מאירסון—שלושתם שמות מפורסמים בפילוסופיה.

היהדות הפולנית נתנה גם כמה מטעים לכרמי זרים. מהם ייזכרו: ליאון קלֶצְקָא מווילנא, שבילדותו החל לכתוב שירים עבריים, וכשגדל נשתמד ונעשה מגדולי הסופרים הפולנים; וילהלם פלדמאן, מגדולי המבקרים הספרותיים הפולניים בדור הקודם; יוזף רויסלין, מתרגם ה"אודיסיאה" של הומירוס לפולנית; שמעון אשכנזי, מגדולי ההיסטוריונים הפולניים; שטרנבאך, מגדולי הפילולוגים הפולניים; פליקס פֶרְל, מגדולי בעלי־ההלכה בין הסוציאליסטים הפולניים; וחי עוד עמנו יוליאן טובים, שהוא כיום מגדולי המשוררים הפולניים. יהודי פולני הוא גם סטאניסלאב אינסקלד, פסיקן מפורסם, תלמיד־חבר של איינשטיין.

השכלה, עתונות, מ"לות

מראשית ימי ה"השכלה" זרמו בה שני זרמים מקבילים:

1) השכלה לאומית—אם נסכים לתת לה את ההגדרה הזאת שלא היתה או עדיין בשימוש. הכוונה היא לשימוש בלשון העברית לא כמכשיר לזמן המעבר, עד שה"השכלה" תיעשה נחלת ההמונים, אלא ככלי יקר המחזיק בקרבו את התרבות הלאומית והמסוגל לקבל לתוכו גם ערכים חדשים ומחודשים, להעשיר את הנכס התרבותי הלאומי באוצרות חדשים. השכלה זו מטפחת באהבה רבה את הלשון העברית, חוקרת ודורשת בה ובספרות הדורות שלה ועוסקת בשקידה בחקר קורותיה של האומה ותהליכי התפתחותה התרבותית.

(2) השכלה התבוללותית, שמטרתה האחרונה היתה העברת המוני היהודים אל גבולי הלשון והתרבות של העמים אשר בקרבם הם יושבים וכליאת ה"יהדות" בתוך חומות בית-הכנסת, שאף הוא צריך לקבל צורה המתקרבת לצורת בתי-היראה של העמים אשר בקרבם אנו יושבים. והיה כאן הפאראדוקס, שבשביל מטרה זו נשתמשו גם בלשון העברית וגם בלשון אידית; לשונו הלאומית של עם היהודים—היא-היא שתנחה אותו בדרך הכחדת יחודו הלאומי והתנכרות ללשונו וספרותו... בתחילה לא הבחינו כל-כך בהבדלי המגמה. לפני ה"משכילים" הראשונים עמדה לפי-שעה המטרה המשותפת, להביא דעת והשכלה להמוני היהודים ולהכחיד מהם את הבערות בכל אשר יצא מגבול הדת והחיים הדתיים. היתה להם גם חזית משותפת במלחמה נגד הקנאות החשכה, ונגד סדרי החינוך המקולקלים, ונגד השרירות של תקיפי הקהל. אך ברוב הימים נתבהרו המגמות; וממילא מובן, שהמגמה ההתבוללותית היתה מוכרחה להתפצל לפי הסביבה התרבותית, שבה נמצאו ה"משכילים". מני אז יש להבחין בין "השכלה" בעלת נטיה גרמנית, או נטיה רוסית או נטיה פולנית בעצם. אך בעקב הפיצול הזה בא שינוי גוונים גם בהשכלה הלאומית: לפי הסביבה התרבותית, שבה גודלו המשכילים ובה פעלו את פעלם בחינוך העם וביצירת קנייני הספרות. מכאן ואילך שוב אין למחות במחת אחת את יהודי פולין עצמה עם יהודי הנפות שהיו מקודם בגבול השפעת התרבות הפולנית, ונותקו ממנה בתוקף הנסיבות המדיניות, והוכנסו לגבולי ההשפעה של תרבות אחרת. הקיבוצים היהודים של ליטא וריסין, וולין ופודוליה, הולכים ו"מתרססים" מבחינת ההשפעה התרבותית, ואף הזרם העברי-הלאומי בהחלט נתון להשפעה זו, והיא המניחה את חותמה על אופי היצירה שלה, על תכניה ועל ערכיה. יהדות גאליציה, ולא-כל-שכן זו של נוף פוזנא, הולכות ו"מתגרמנות" וההשפעה הגרמנית ניכרת גם בספרות העברית והאידית של קיבוצים אלו. ודאי שמתקיים גם להבא שיתוף אמיץ בשטחים רחבים של היצירה הלאומית; אך גם בשטחים אלה ניכרים מאוד הצבעים והגוונים השונים, ומעתה יהיה עלינו להבחין בהם גם בסקירתנו זאת.

ניצני ההשכלה והספרות העברית החדשה נראו בין יהודי פולין לראשונה בגאליציה, שלשם הועברו שתיליה מברלין דרך וינה. אך ניצנים בודדים עלו גם בפולין-גדול (בווארשה, זאמושץ ושאָרשין), ובליטא (בווילנא בעיקר), ובוולין (בקרדיטש ובקרמניץ). ניתן פה סקירה קטנה על לוחמי ההשכלה בארצות אלו ועל ההתחלות הספרותיות שנעשו בהן. כמו בגרמניה ובאוסטריה, ואחר-כך ברוסיה, היתה גם בפולין ההשכלה קשורה ומהודקה עם העניין של שיווי-זכויות. יותר ממה שההשכלה היא חשובה לעצמה, כאמצעי להרמת דרגת התרבות של העם ושכלול סדרי חייו מבפנים, היא האמצעי הבטוח להשגת שיוון-זכויות. ה"משכילים" האמינו בתמימותם, כי שלילת הזכויות מהיהודים הקיימת מימי-הבינים, והסירוב לתיתן להם למרות רוחות הליבראליזם שנשבו באירופה, אינם אלא בגלל זה, שהיהודים עומדים בדרגה נמוכה של השכלה; וביחוד מפני שאין לשון עם הארץ שגורה על פיהם והם "מתבדלים" בלבושם ובאורח-חיהם. לפיכך תמצא בכל מקום את ההתאמצויות של "הנאורים" לשנות את פני חיהם של המוני היהודים, מלוות הבטחות להשגת שיוון-זכויות. ומהצד האחר—כל המאמצים להחדיר את ההשכלה למשכנות היהודים היתה מטרתם העיקרית, שעלי-די כך ישונו פני החיים ואַרְחוֹת-החיים של המוני היהודים בכיוון ההשתוות לחיי עם הארץ. לפיכך אפשר לומר בבטחון, שבעצם היה עיקר ההתנגדות של החרדים להשכלה, לא כמו שחושב דובנוב ומדגיש זאת כל פעם, מתוך חרדה מפני דעה חפשית של המדע, העלולה להרוס את האמונה התמה, אלא מתוך יראה מפני אותו השינוי הוֹדָאי באורח-החיים, שההשכלה שאפה להביא ושמגמתו היתה ברורה למדי: "להתערב בגוים וללמוד מעשיהם". בתקופה שלפני ההשכלה היתה קיימת מגמה בין יהודי פולין, שלא להשתקע ב"חכמות חיצוניות", כדי שלא יבולע מזה ללימודי התלמוד, שתפשו את כל לבם ושבהם ראו חזות-הכול של יהדות שלמה ובטוחה, אבל לא היתה אצלם בדרך-כלל התנגדות אובייבת למדע, וביחוד למדע השימושי. אנו מכירים כמה וכמה מגדולי היהדות הפולנית בדורות הקודמים, שהיו מצויים אצל הפילוסופיה ואצל מדעי הטבע (ביניהם הרמ"א עצמו), ולא היו גוערים בתלמידים כשגם הם הפנו את לבם ל"חכמות הגויים". היה זה לא דבר נדיר, שאברכים בני-תורה יצאו ללמוד מדעים, בעיקר רפואה, בבתי-מדרשות של הגויים, ולא היו בשביל כך מנועים במקומותיהם, וגם לא סוטים מדרך התורה והמצוה. ידועים, למשל, שני האברכים מקראקא, אהרן ויקותיאל גורדון, שלמדו רפואה באוניברסיטה של פֶּדוּקָא באיטליה, והשני היה ידידו ותלמידו של רמח"ל, ועסק הוא עצמו בקבלה. גם בזמנים מאוחרים יותר נמצאו בין יהודי פולין רופאים שהוסמכו באוניברסיטאות של הגויים, שנהגו מנהג יהודים חרדים בכל

דבר, שמרו את השבת, התפללו כל יום בטלית ותפילין, והיו זהירים בקלות כבחמורות. כמה מצעירי פולין שנדדו לשאוב מבארות המדע של הגויים במערב אירופה נשתקעו שם בתוך קהילות היהודים, והיו גם שם נאמנים עם המסורת והשפיעו הרבה בחיי היהדות של המקומות ההם. אנו מכירים את העסקן וְלִקְנִיד הורוויץ במיץ שהיה תלמיד ה"שאגת אריה" ונתגלגל לשם בדרך נדודיו למקומות החכמה. ביהודי אחר מפולין אנו נפגשים בין עסקני היהדות הצרפתית בימי ה"סנהדרין" שהוקמה על-ידי נאפוליאון. מסתבר, איפוא, שהקצף אשר יצא מאת יהודי פולין על המשכילים וההשכלה, היה בעיקרו משום שראו את המגמה הזאת, להסב לב הנוער מאחרי ארחי-החיים המסורתיים; וגם מפני שראו עין-בעין את התנהגותם של ה"משכילים" עצמם, שרק מעטים מהם המשיכו לשמור בחייהם את דרכי התורה והמצוה, ואילו רובם היו פורקי-עול — אם ברב ואם במעט, אם בגלוי ובפרהסיא או בצנעא ובהסתר.

בבהירות יתרה נראית המגמה של ה"משכילים" מסוג זה במחברת אחת, שפורסמה בווארשה בשנת 1796 מאת אחד ז"אק (יצחק?) קְלִמְסוֹן. הקונטרס כתוב צרפתית ומכיל הרצאה שהוגשה לךשות הגרמנית ששלטה אז בפולין, בדבר ה"תיקונים" שיש להנהיג בחיי היהודים. הוא דורש — כפי שמספר לנו דובנוב: להמציט כוח הרבנים והקהילות, לעקור מן השורש את הצדיקים והחסידים, להנהיג מלבושים גרמניים. לגלח את הזקנים, לייסד בתי-ספר גרמניים, להרביץ "אזרחות"... את האזרחות תובעת לה חבורת משכילים אחרת "בשכר שהחליפו את בגדיהם ואת מושגיהם המוסריים"... לא יפלא, איפוא, שפרצו התנגשויות חריפות בין המשכילים לבין המשמרים אשר הרגשתם היתה, כי באים "להסיר את צלם האלהים מעליהם". ולפעמים נתחוללו אפילו התפרצויות המוניות, כגון שריפת ספרי ה"משכיל" אבא גְלוֹסְקֶר בוויילנה "בפני קהל עם ועדה".

בפולין ביחוד רָחבה התהום בין המשכילים והמוני העם, בגלל זה שההשכלה בפולין התחילה מיד במגמת פולוניזאציה של המוני היהודים — בלשון ובתרבות ובמדיניות. בעוד שבליטא ובוולין התנהלה ההשכלה, לפחות בשלביה הראשונים, על טהרת הלשון העברית, וגם הכניסה נכסי תרבות חשובים בלשון הלאומית ההיסטורית של העם היהודי, הרי בפולין פנתה מגמת ההשכלה מראשיתה מן הלשון העברית והלאה. אחד ה"משכילים" הראשונים בפולניה, אָנְטוֹן אֵייזֶנבוים, זה שנתמנה אחרי-כן מנהל לבית-מדרש הרבנים הממשלתי בווארשה שהוקם בשנת תקפ"ד, יסד כבר אז עתון ליהודים בלשון הפולנית, אף-כי ספק הוא אם היו אז בין יהודי פולין יותר מ"מנין" שידעו לקרוא בה. בעתונו ניתן גם חלק באידיש מגורמנת בשם "דער בעאבאכטער אן דער ווייכסעל", (הצופה אשר על הווייסל). כותבי ההיסטוריה של העתונות האידית נתלים בהוצאה זו כראשית שלה — ולשוא; כי לא הנחיל העתון הזה שום נכס ללשון האידית ולספרותה. עוד קודם לכן יסד יעקב טוֹנְדֶהוּלד בתי-ספר ליהודים בווארשה בלשון הפולנית (תקצ"ט). כשלושים שנה אחרי זה, בשנת תרכ"א, שוב נוסד עתון ליהודים בפולנית, על-ידי דניאל נייפֶלד ("יוֹסֶף-נָקָה" — השחר), שהטיפ להתבוללות, וכארבע שנים אחריו יסד שמואל-הירש פֶלְטִין את העתון "אינרֶאָליטֶה" (הישראל), המפורסם בעמדתו ההתבוללותית העקשנית, שהאריכה ימים עד קרוב לזמננו.

כלום לא היו משכילים עברים ובעלי מגמה לאומית בקרב המשכילים הראשונים בפולין? ודאי שהיו. בווארשה היה כבר חוג קטן, שממנו אנו מכירים את התוכן והמתימטיקן אברהם שְטֶרְן (שכבר הזכרנוהו). ואת משה טֶנְנֶבוים שהחל להוציא בשנת תקצ"ה את התנ"ך עם הביאור. גם בערי-השדה נהווו חוגים של משכילים עברים, ביחוד בשתי הערים זאמוֹשֶׁץ וּשְׁכֶנְזִין. שנודעו אחרי-כן כמרכזים של השכלה. בפרט זאמוֹשֶׁץ, שהקימה מקרבה כמה וכמה יודעי לשונות ומדע, וסופרים וחוקרים ועסקני תרבות, שהוכתרו בתואר "חכמי זאמוֹשֶׁץ". מביניהם ידועים ביותר ישכר-בֶּר פֶּלְקֶנְזוֹן, שחיבר שירים עבריים; אריה-ליב קינדרפרוינד ויוסף צֶדְקֶבוים (אביו של אלכסנדר צדרבוים בעל "המליץ"). גם ראשוני מרימי קרן האידית, אֶטיֶנגֶר ופִישְׁלֶזוֹן, מאדמת זאמוֹשֶׁץ צמחו. ואילו את העתון העברי הראשון בפולין ("הצפירה") הקים בן ביאליסטוק הליטאית, חיים-זליג סלוננימסקי. רק ברבות הימים נצטרפו בני פולין עצמה אל בנין ההשכלה העברית הלאומית, וקמו מהם סופרים ומשוררים וחוקרים, שמקצתם גבהו בשיעור קומה עד לדרגת מנהיגים ורועים תרבותיים לא ליהודי פולין בלבד אלא לכלל הספרות והתרבות העברית.

בשטח העתונות העברית אין ליהדות פולין הישגים גדולים מחוץ ל"הצפירה", שהיתה שנים רבות העתון-המנהיג

לא ליהודי פולין בלבד, כִּי־אם לקוראי עברית בכל הארצות, ואף מִצֵּבֶר לַיָּמִים. ודאי יש לתלות הרבה במצב העתונות העברית תחת מלכות הצארים הרוסיים. שנים רבות לא הורשו בכלל יהודי רוסיה ופולין להוציא עתונים בלשוניותיהם (גם עברית וגם אידית), וזלת שני העתונים העברים שהיו קיימים כבר, "הצפירה" בווארשה ו"המליץ" בפטרבורג, ומחוז לגבול שלטונו של הצאר הרוסי, בגאליציה, נעשו אמנם כמה נסיונות להוציא עתונים עבריים, אולם הקהל העברי שם לא הספיק כדי החזקת עתון של עצמו, והיה ניוון מהעתונים שהופיעו בגבולות המלכות הרוסית, וביחוד מ"הצפירה" הווארשאית. לָמָּה הצליח יהודי ליטאי (א. א. פרידמן, איש קובנה) להשיג רשיון להוצאת עתון חדש בווארשה ויהודי אוקרייני (אברהם. לודוויפול) נעשה עורכו. המדובר הוא על "הצופה", שהופעתו ציינה מיפנה בתולדות העתונות העברית. וסמוך למלחמת־העולם הראשונה שוב הצליחו לפתוח עתון עברי חדש בווארשה ("הבוקר")—והפעם היה עורכו בן פולניה: דויד פרישמן. שני העתונים האלה לא היו בני־קִים. רק "הצפירה" בלבד האריכה ימים ונעשתה מוסד. היא נחרבה בעטי המלחמה, אבל הניחה אחריה שם טוב, ויש לה הזכות הגדולה שנתנה לעתונאות העברית את נחום סוקולוב. מן העתונות השבועיות עומד לזכותה של פולין "הדור" של פרישמן, שגם הוא מסמן התקדמות ספרותית חשובה. אחרי המלחמה העולמית הראשונה, כשפולין נעשתה מלכות עצמאית, שוב נעשו כמה וכמה נסיונות להצמיח בה עתונות עברית, אך כל מה שהוקם היה קיקיון שָׁן לילה צמח וכן לילה אבד...

אף־על־פִּי־כן גידלה פולניה כמה וכמה עתונאים עברים בעלי שיעור־קומה. הזכרנו כבר את הענק שבחבורה, נחום סוקולוב. לא מעט נתנו מחילים לעתונות העברית גם פרישמן ופרץ ונומברג וש"ל ציטרון והלל צייטלין. מן העתונאים שלא היו עם זה גם סופרים, ראויים להזכר: משה־מרדכי פרום ("איש יהודי ספרא"), מיכל נָפֶר, י"ח וגורודֶסקי, ע"נ פֶּרֶענק, צבי פֶּרילוצקי, הירש ניימנוביץ (הנ"ץ), ש"י גֶצֶקן, נחום סירקין. את העתונאים בני פולין וחניכי העתונים שלה החיים עמנו — לאורך ימים — אין אנו מזכירים כאן, כדרך שאנו נוהגים גם במקצועות האחרים של היצירה.

יותר הצליחה פולין בעתונות האידית, אפשר אפילו לומר, שבפולין צמחה וגדלה העתונות האידית המודרנית באירופה, אם־כי העתון האידִי הראשון — "דער פֶּרֶינד" — הוקם בִּסְטֶטֶבּורג. העתונים האידיים הראשונים בווארשה, "הַיִּיגֶט" ו"מוֹמֶנט", מלכו זמן רב בכיפה לבדם. אחרי־כן צמחו כמה וכמה עתונים אידיים אחרים, בווארשה ובלודז, ואף בכמה מערי־השדה, ולא־כל־שכן בוויילנה ובערי ליטא אחרות. יצר גדול של עתונים אידיים צמח על אדמת פולין והארצות השכנות. כל מפלגה וזרם ועתונה, כל עיר ועיירה ועתונה. לא תמיד היו המפלגות מייסדי העתונים; תכופות היה להיפך: העתון תלה עצמו במפלגה, בין כך ובין כך היו עתונים לציונות הרשמית, לציונות הרוויזיוניסטית, לציונות הסוציאליסטית, לפולקנים, לשמרנות האגודתית, לסוציאליזם הבונדאי וכו' וכו'. וקם מחנה גדול של עתונאים, מקצתם מוכשרים מאוד ומקצתם יותר חרוצים מאשר מוכשרים. למחנה העתונאים האידיים עברו גם כמה מגדולי העתונאים העברים. אף סוקולוב עצמו החל להוציא עתון באידית ("דֶר סְלֶגֶבֶף"); ואחרי כן השתתף מומן לזמן, ובמשך זמן מסוים אף בקביעות, בעתון הציוני "היינט". פרץ, פרישמן, נומברג וצייטלין היו מעמודי־התֵּן של העתונות האידית. אך גם משל עצמה גידלה עתונות זו אנשי כשרון ושם. יותר מאשר בעתונות היומית והשבועית זכתה פולין להעמיד גידולים נאים בשנתונים עבריים. "האסיף" של סוקולוב (תרמ"ה—תרמ"ח; ושוב תרנ"ד) עשה, כעדותו של בעליו, מהפכה במו"לות העברית: הוא הרים בבת־אחת את מספר קוני הספר העברי ליותר מעשרת אלפים ופתח סיכויים חדשים בפני העתון והספר העברי. אחריו באו כרכי "כנסת ישראל" של שפ"ר (תרמ"ו—תרמ"ח), שנעשו אכסניה לחיבת־ציון; "הכרם" של אלעזר אטלס (תרמ"ח) הקים במה לשמרנות־קנאית; "אוצר הספרות" של גֶרְקֶר ביארוסלאב של גאליציה, ואחריו "האשכול" של פוקס וגיןֶצִיג בקראקא, היו אכסניות בעיקר לדברי תורה ומחקר; בשנות תר"ס—תרס"ו הוציא סוקולוב את "ספרי השנה" שלו, שהיו צורה מחודשה של "האסיף". באותו זמן בערך החלה חברת "אחיאסף" בווארשה להוציא את האֶלְמֶנְכִים שלה בשם "לוח אחיאסף", שהופיעו במשך עשר שנים ומעלה, קבצים עבריים יצאו גם על־ידי גרשם באָרְךְ בלבוב. כל אלה "תוצרת פולנית", אם־כי השתתפו בהם, כמובן, סופרים ואנשי־מדע עבריים מכל הארצות.

אשר למו"לות העברית המאורגנת, הרי זו לא רק שהיא ילידת פולין ברוב־רובה, אלא שהיא כמעט מונופולין של יהדות פולין. הוצאת־הספרים העברית המודרנית הראשונה היתה "אחיאסף", שנוסדה בווארשה ופתחה פרשה חדשה בהדפסתן

והפצתן של יצירות הספרות העברית. אחריה באה הוצאת "תושיה" מיסודה של בן-אביגדור, שכינסה אחרי-כן מסביבה כמה הוצאות-ספרים חדשות שצמחו בינתיים וחיברה אותן עמה למפעל אחד ("צֶנְטְרָל"). מחוץ לפולין עמדה רק הוצאת-ספרים אחת — "מוריה" באודיסה, מיסודם של ביאליק ורבינצקי. באמצע המלחמה העולמית הקודמת נוסדה במוסקבה "הוצאת שטיבל", בממדים שלא היו עוד דוגמתם בספרות העברית עד אז. הוצאה זו נדדה אחר כך לאמריקה וחזרה משם ונתישבה בווארשה ולבסוף עברה לא"י. למרות הנדודים האלה שייכת הוצאה זו למאזנה של יהדות פולין. מייסדה, אברהם-יוסף שטיבל, הוא איש ביאליסטוק. עורכה הראשון היה דויד פרישמן. עורכה בתקופת וארשה, שבה יצאו רוב ספריה, היה פ. לחובר. מותר לנו לאמר, שכל הפעולה המופלאה בהתפתחות הספר והעתון העברי והאידי עברה כמעט כולה על-יד יהדות פולין, אם גם נכון הוא, שהמשתתפים בפעולה פוריה זו לא היו ילידי פולין דווקא. למן שנות החמישים שלנו הלכה וגדלו קהילות פולין, וביחוד וארשה ולודו, על-ידי הגירה מתמדת מפלכי "תחום-המושב" היהודי ברוסיה — מחמת גורמים שאין כאן המקום לעמוד עליהם — ובשטח הפעילות הלאומית-התרבותית תפסו את המקום בראש דווקא המתאזרחים החדשים, שיהודי פולין ה"ילידים" היו קוראים להם, לכולם בסיטונות, בשם "ליטאים". אף-על-פי-כן אין שום טעם לשלול את הזכות של הפעילות והיצירה המתוארת לעיל מיהדות פולין. ולא רק מחמת זה, שבהרבה בחינות אנו חייבים לחשוב את יהודי ליטא ואת יהודי וולין עם יהדות פולין, כאמור לעיל, אלא גם מחמת זה שבאמת אותם יהודי ליטא ויהודי וולין שנתישבו ישיבת קבע בערי פולין, התערו יפה בארץ מגוריהם החדשה ונתקשרו אל ההני ואל הנוסח התרבותי של הארץ הזאת.

הספרות העברית החדשה

המונח "ספרות" משמש כאן במובנו המצומצם, כפי שרגילים להבינו באירופה כשמדברים על "ספרות" סתם, בלי תוספת ביאור. המכוון הוא לשלשת הסוגים הידועים של היצירה הספרותית: שיר, סיפור, מסה. המחזה נכלל אם בסוג השיר ואם בסוג הסיפור — לפי אָפּיו ומבנהו. המאמר הפובליציסטי-הפילוסופי הדין בבעיות החברה וחיי הציבור, וכן גם מאמר הבקורת הדין בגילויי היצירה האמנותית, שייכים אל סוג המסה.

השיר מצוי אצלנו מאז ומקדם והיצירה במקצוע זה לא פסקה בלשונו העברית בשום דור מן הדורות — בין שהגיעה אל רמים ובין ששרכה דרכה בשפל, בעקב הנסיבות שגרמו לשפל ברוח האומה ולדיכוי כוחותיה הרוחניים; בין שהרחיבה את מבטה על פני רחבי העולם והטבע ובין שצמצמה אותו בתחומי חיי הדת בלבד והסתפקה בפיוטים ופזמונים וזמירות. אבל הסיפור והמסה לא היו מצויים כלל בספרותנו עד התקופה שאנו עומדים בה.

יארכו הדברים אם נרחיב ונעמיק את הדיון בתופעה זו, מדוע לא נוצרה גם אצלנו ספרות סיפורית כזו שהלכה ונוצרה אצל כל העמים למן תקופת הרֶנָּסָנס ואילך, והגיעה לשיאים במאות הי"ח והי"ט. ודאי גרם לכך בעיקר, שהיצירה הספרותית שלנו, כמו כל החיים, היתה כבולה בתחום ההני הדתי, שדרש מהאדם מישראל מתיחות רבה ולא הניח לו מקום וזמן להתעניינות אחרת בחיים; אף גזרה עליו איסור-הנאה מן החיים מחוץ לחיי התורה והדת. הרי המתבטל מן התורה כדי לומר מה נאה ניר זה, מה נאה אילן זה — מתחייב בנפשו... עניין האהבה בין גבר ואשה, שזהו יסוד היסודות ביצירה הסיפורית של העמים, הרי לא יצוייר כלל, שיהיו מטפלים בו בספרות יהודית בימים ההם. התביעה הנפשית לתפיסת דרכי-העולם וארחות-החיים על-ידי ציורים ודמויות ותמונות, מצאה סיפוקה באגדות ומדרשים, והמשלים והאפיונות שבהם. במקומה של המסה עמד הדרוש ותוכחת המוסר, שהיתה ספרות די רחבה ודי נפוצה בקרב העם. הספרות העברית החדשה מתקופת ההשכלה באה בעצם כריאקציה להסתגרות זו. היא באה ל"הקלן" (מלשון חולין) את הספרות, להוציאה מכלאה בתוך החומות של ההני הדתי ולהעמידה בנירת העולם הגדול, שם יגיעו גם אליה קרני השמש הגדולה הזורחת לכל העמים. מטבע הדברים היה, שהצעדים הראשונים ביצירת ספרות עברית חדשה, חילונית ועממית, יכלו להיות — אם תרגומים מספרויות העמים האירופיים, או צעדי תינוק המאמן רגליו ללכת והולך וכושל כל פעם, ואכן כזו היתה הספרות העברית החדשה בתחילתה: ילדותיות ופרימיטיביות גם בניב וסגנון וגם בתימטיקה. בכל-זאת צצו פה ושם גם כוחות-יוצרים רציניים ובעלי שיעור-קומה באמנות הציור הספרותי, ונשאר להם שם וזכר כאבות הספרות החדשה הראויים לכבוד והערכה.

הספרות העברית החדשה הלכה רגל-ברגל עם תנועת ההשכלה, ולפיכך מזדהות גם מסעיה מארץ אל ארץ עם מסעי ההשכלה. נקודת-היציאה היתה, כנודע, ברלין הפרוסית. עליכן גם קראו ל"משכילים" בתחילה בשם "ברלינאים" ("בערלינטשי-קעס"). משם נדדה דרך וינא לפראג ולגאליציה. ומשם לוולין ופודוליה וליתר נפות אוקריינה, ואל הדרום (גבורוסקה וקסאראביה); ודרך פולין-גדול—לליטא ולרייסין. כך בערך היה גם סדר מסעותיה של הספרות העברית החדשה. ראשוני יוצריה שייכים לחוג המשכילים הברלינאים (נפתלי-הירץ נון, יצחק סטנוב, אהרן וולפסון, יואל בריל, י. ל. בן-זאב, מנדיל לפין, שלמה פפנהיים, ברוך לינדא). אחריהם באה האסכולה האוסטרית (וינה, פראג) עם שלוחותיה: ביהם, מיהרין ואונגאריה (המשורר שלום הכהן, יהודה וברוך ייטליש מפראג, משה לנדא, ויוסף האפרתי מטריפולוביץ). — כל אלה הניחו את היסודות לספרות עברית. ההולכת בקיום של הספרות האירופית המודרנית. אבל בארצות אלו חסר היה היסוד העממי, שהוא היוצר את האווירה הנוחה לפיתוח היצירה הספרותית, לכן לא נתקיימה שם הספרות, והיא נדדה למקום שיש שם המוני-עם יהודיים — לגאליציה.

חלוצי הספרות העברית החדשה בגאליציה היו כמה משוררים (דוב גינצבורג מקרוד ובנו חיים, מרדכי סקל'יסקר, יהושע סגל ונפתלי-מנדל שור), שהיו נותנים מחילם לכתבי-העתים שהיו בימיהם: "המאסף החדש", "בכורי העתים", "כרם חמד", "כוכבי יצחק". והגדול בחבורה זו היה אריה-לייב קינדרפרוינד, יליד זאמושץ שהשתקע בגאליציה, ופרסם שם קובץ משיריו בשם "שירים שונים" (לבוב תקצ"ד). אך הללו היו רק "מצפצפים ומהגים דברי שיר", בהשוואה למערכת הכוכבים הגדולים של הספרות שהופיעו על שמי גאליציה. בראשם—מאיר הלוי לטק'יס, שאס'כי עקר מושבו לווינה היה קשר מבשרם של סופרי גאליציה, ששם נולד וגדל. הוא היה הגדול במשוררי ישראל של אותה התקופה, ועל ברכיו חונך דור שלם. משיריו מפורסמים ביותר האפוס "תפארת ישראל" מזמן ירמיהו; "משה על הר נבו"; האלגיות "הדמעות", ו"וינה הומיה" (שנעשתה שיר עממי, וזמן רב היתה כמעט ההימנון של חובבי-ציון, שהיו מתמוגגים כששרו: "אך אֶנְכִי גוֹלָה, אָנָּה אֶמְצָא בֵּית, בְּמַעוֹן סֻגִּי סֻלְצִי אֶלֶף שְׁמִיר-שִׁית"...), הוא גם עשה תרגומים משילר, ביירון, ראסין, גיתא, ועוד. על ידו הזדקקו אילן גדול אחר של הספרות העברית, וזהו יוסף פך'ל מטארנופול, יוצר הסיפור הסאטירי בלשון העברית. על ספריו "מגלה טמירין" ו"בוהן צדיק" חונכו דורות-ההשכלה הבאים בגאליציה ומעבר לגבולותיה. אך אמן הפרוזה הגדול ביותר של אותו הדור היה יצחק אַרְטֶר. ספרו "הצופה לבית ישראל", שגם הוא אינו אלא אוסף של סאטירות וקאריקאטורות של פני הזמן, היה זמן רב הספר הקלאסי ללשון ומליצה עברית והשפיע מאוד על התפתחות הסגנון העברי. שד"ל קרא לו: "נעים סאטירות ישראל". שייכים לחבורה זו גם י"ל מיזס, בעל "קנאת האמת" (מת במגפה תקצ"א) וש"ל גולדנברג מטארנופול, שיסד וקיים עשר שנים את כתב-העת "כרם חמד". (לאחר שפסק להופיע "בכורי העתים" בווינה).

גאליציה לא פסקה מלהיות אכסניה של ספרות עברית גם לאחר כך, כשקמו המרכזים הספרותיים הגדולים בוויילנה, בווארשה ובאודיסה. מן הדור שאחרי לטק'יס ואַרְטֶר מזדקפים המספרים מרדכי-דויד בֶּרֶנְדֶּץ שֶׁטֶטֶר מטארנא, מספר-הומוריסטון מחונן; נתן-נטע סמולאי, שכתב נובילות עם עוקץ סאטירי, וביחוד לעג למתבוללים; דויד-ישעיהו זילְבֶּרבוּש, שכתב סיפורים קטנים וגדולים, שהיו נקראים ברצון רב. (נפטר בתל-אביב בשנת תרצ"ו).

ומן-מה היה העולם הספרותי העברי שומם בגאליציה. בעקב גורמים שונים, חיצוניים ופנימיים, שאין כאן מקום לעמוד עליהם, בא שפל תרבותי-עברי לארץ זו, ומה שנוצר שם נשא אליו, על-פי רוב, צורה של פרובינציאליות. ובכל-זאת הוציאה גאליציה מקרבה גם בתקופה זו כמה אנשי-מידות, שאמנם עזבו את הארץ ונשתקעו בארצות אחרות, אבל פעלו משם את פעלם הספרותי, אשר לפעמים היה בעל ערך גדול ונכנס כ"נכס צאן ברזל" לתוך אוצר התרבות העברית. מאלה נקרא בשם: המשורר נפתלי-הירץ איקֶבֶר, מחבר ההימנון הלאומי שלנו "התקוה"; שמעון בֶּרֶנְדֶּסֶלֶד, הסופר המלומד מרובה-הצדדים ובעל הסגנון המלבב, שהעשיר את ספרותנו בכמה וכמה ספרים ומאמרים חשובים, וקנה לו שם-עולם כאחד מבוני הפרוזה העברית של הזמן החדש; דוד ניימארק, הפילוסוף החריף והשנון; מרדכי אהרנפרייט, הפובלי-ציסט והאָסִיאִיסטֶן השנון; יהושע טהון, איש המסה הפילוסופית המהוקצעת ומלוטשה. זה האחרון לא עזב את פולין, שימש ברבנות בקראקא, אך השתקע בעסקנות הציבורית והיה מנהיג לאומי חשוב וגערץ, ובגלל זה הוניה את הספרות.

שהיה בכוחו לתת לה הרבה יותר משנתן. אך כעבור חצי יובל שנים בערך החלה גאליציה שוב להתאושש (בהשפעת התנועה הלאומית, שהייתה שם גלים גדולים), והחלו לצמוח בה כשרונות ספרותיים לגאון ולתפארת. מהם שרי הסיפור העברי אשר פָּרַש וייבדל לחיים ש. י. עגנון שעלו לא"י, אך ביצירתם עדיין הם קשורים אל יהדות גאליציה שמלפנים. ובמלכות השיר — אורי-צבי גרינברג, זה המשורר הלוהט והנסער, אשר זרמי הזמן סחפוהו לתוך תופת ההתנצחות המפלגתית, שבוודאי לא שם מקומו. מאנשי המדע בפילוסופיה ובחקר תולדות התרבות נתנה גאליציה בזמן האחרון את הפילוסוף צבי דינזדרוק, בעל המסה הפילוסופית העמוקה והמאירה בנציון רפפורט, הסופר המלומד מתתיהו מינץ.

פולין-גדול לא נתנה בתקופת ההשכלה הרבה יוצרים ובונים בעלי שיעור-קומה לספרות העברית החדשה; והמעט שנתנה היה במקצוע חקרי הלשון. וגם הוא לא היווה חוג ספרותי עצמאי, אלא היה כעין ספיח של חוגים אחרים, מתחילה של חוג הברלינאים, ואחרי-כן של החוג הגאליצאי. גם לחקר התופעה הזאת לא נוכל להקדיש פה מקום, ואנו מסתפקים בציון העובדה. אך בדור התחיה הלאומית שוב מופיעה פולין על במת הספרות העברית, והיא מיוצגת מעתה על-ידי אמנים-יוצרים ממדרגה ראשונה: פרישמן ופרץ — בשירה ובנובילה; סוקולוב — במסה; בן-אביגדור ועזרא גולדין — בנובילה; ש. ל. גרדון — בשירה ובפרשנות המקרא, ואחריהם בא גם דור שני, משוררים ומספרים ואסימטטים בעלי שיעור-קומה, שתופסים מקומות בשורות הראשונות של הספרות. מהם נזכיר כראש וראשון את יעקב כהן, התופס בשירה העברית מקום על-יד ביאליק, טשרניחובסקי ושניאור (ייבדלו החיים מן המתים). אילן גדול בגן השירה העברית היה מתתיהו שוהם, שנקטף בעודו בפריחתו. מגידולי פולין הוא גם המשורר יצחק קצנלסון, ששיריו האחרונים היו שירי השואה. בזמן האחרון קמה בפולין גם "משמרת הצעירה" בשיר ובפרוזה, כוח מדעי וספרותי בעל ערך היה מנחם שטרן שכתב ספר על פילון ותרגם הרבה מיוונית ומרומית. וכוח מדעי בעל ערך גם הוא היה ישראל אוסטרזר שנתן חילו לחקר המשפט העברי. למותר להגיד שבתוך "המשמרת הצעירה" של ספרותנו בא"י, ישנם הרבה בני גאליציה ופולין ושאר המדינות הכלולות בסקירה זו, אלא שהם כבר נתערו בארץ ואין חותם ארץ-מוצאם על יצירתם.

נזכיר עוד, שאלכסנדר צדרבוים, העתונאי המחונן, היה יליד זאמושץ; וכי רב פולני הוא המחבר של השיר "ציון, ציון ציר אֶלְהִינֵנו, מֶה גָּדוֹל שְׁכֶנְךָ, מִי יִרְשָׁא לָךְ", שהיה מושר ברטט באגודות חובבי-ציון הראשונים. עושר רב בכוחות ספרותיים וביצירות של הספרות העברית אנו מוצאים בנפות שהיו זמן רב מחוברות לפולין, אלא שבמשך הזמנים הלכו ונתרחקו מתרבות זו ונכנסו לחוג-התרבות הרוסית, — עד שבאה המלחמה העולמית הראשונה וחילצה אותן שוב אל פולין.

נסקור בראשונה את וילנה, אשר בה קמה חבורה של סופרים, שחידשו את הלשון העברית והכניסו לספרותה נכסים בעלי ערך לשעתם, ואף לדורות. הראשון בחבורה זו היה מרדכי-אהרן גינצבורג. בספרו "גלות הארץ החדשה" כאילו פתח את ספרות ההשכלה. אחר-כך נתן שורה של ספרים, שקרעו בפני הקהל היהודי, שהיה סגור בד' האמות הצרים שלו, חלונות רחבים אל העולם הגדול. רוב ספריו היו תרגומים, ספר מקורי כתב רק אחד, "אביעזר", וכמה מאמרים ורשימות כינסו בילקוטו "דביר", שהיה חביב ונערץ בדורו. במצב הספרות אז ודאי שהיה ערך רב יותר לתרגומים של יצירות טובות מאשר לדברי מקור פרימיטיביים. גינצבורג שלט שליטה שלמה בלשון העברית ושיווה לה הוד והדר. הוא הוריש את עטו לקלמן שולמן, שהיה מצעירי הסופרים בדור ההוא והאריך ימים עד סמוך לדורנו (נפ' תרנ"ט). גם שולמן כמעט שלא כתב כלום משלו, אבל תרגם הרבה ונתן לספרות העברית חיבורים גדולים במקצועות שונים: היסטוריה כללית והיסטוריה ישראלית, גיאוגרפיה, מדעי הטבע, ספרות יפה. גינצבורג ושולמן הם "משכילי הרבים" באמת, כי הם שפתחו את העולם לפני צעירי היהודים, שהלכו בחושך והיו נמקים בבערותם. גם שולמן כמו גינצבורג כתב בלשון עברית קלה ופשוטה בערך, לפי דורם, וסייעו לשכלול ולמודרניזציה של הניב והסגנון, הם המה אבות הפרוזה העברית החדשה ליד אָרְטֶר הגאליצאי.

באותו הדור פעל בוויילנה המשורר אד"ם הכהן לבנסון שהיה בשעתו ראש ושר השירה העברית, ואם-כי טעמנו הספרותי שונה מאוד מני אז, עדיין אנו קוראים כמה משיריו בהתפעלות. גדול ממנו היה בנו מיכ"ל (מיכל יוסף לבנסון), שמת בדמי ימיו. צילי כנורו מועזעים את הלב עוד היום. חברו של מיכ"ל היה יהודה-לייב גורדון, שהלך וגדל

ונעשה השר הראשון של השירה העברית בדורו, וכל שאנו מתרחקים ממנו בזמן — יצירותיו חוזרות ושובות את לבנו. יל"ג היה גם מספר וגם פובליציסטן מחונן, והוא הניח את חותמו על הספרות והעיתונות העברית והצעיד קדימה את התפתחותה של הלשון העברית. בלי יל"ג לא תצויר כלל הספרות העברית החדשה. בדורות שאחרי זה נתנה וילנה את המשוררים מאנה ודוליזקי, הסופרים אליעזר בן-יהודה (מחיה-הלשון העברית בדיבור ובעל המילון הגדול) וראובן בריינין האפיאסטן והמבקר המזהיר ביותר בימיו, המספר בוקי בן יגלי (ד"ר י. ל. קצנלסון), ההיסטוריון והנובליסטן זאב יעבץ, המספר קרשקסי, ונצרך לכאן את א. א. קבק, שהיה יליד סמורגון ליד וילנה, יחד עם הפליאדה הווילנאית הראשונה פעל בקובנה אברהם מאפו, שהוא אבי הסיפור בספרות העברית החדשה. רייסין נתנה את י. ח. ברנר ואת אורי גנסין ואת הלל צייטלין ועוד. ליטא, רייסין וכן וולין ופודוליה, שהיו לפנים בתחום ההשפעה של פולניה מבחינה מדינית ותרבותית, הלכו ונתרחקו ממנה. — וכן גם קיבוצי היהודים בנפות אלו שהלכו ונעשו ספרות תרבותיות בעלי גון עצמאי. אף-על-פי-כן לא תהא זאת שגיאה אם נצרך אל מאונה התרבותי של יהדות פולין לפחות את יצירותיהם של בני הנפות האלה מהדורות הראשונים של ההשכלה והספרות העברית החדשה, אשר באמת היו במידה רבה אחוזים ודבוקים עם מרכזי ההשכלה והספרות של פולין וגאליציה. לאלה שייכים בראש וראשונה משכילי וולין. הראש והראשון ביניהם הוא ר' יצחק-קר לוינזון, שהיו מכנים אותו "מנדלזון של וולין". הוא חונך בקרב החוג הברוךאי של המשכילים ויצק מים על ידי רניק. רבות וגדולות פעל להשכלת היהודים והניח אחריו ירושה ספרותית רבת-ערך. במהותו הספרותית היה פובליציסט רב-כשרון. ספריו העיקריים עוסקים בבעיות הרוח והתרבות של ישראל.

במקצוע השירה נתנה וולין את אברהם-קר גוסלוקר, גם הוא גדל בין משכילי גאליציה. זמן-מה יצק מים על ידי ריב"ל. בזמן מאוחר יותר נשתקעו בוולין ובנובורוסיה כמה מילידי ליטא ורייסין, שנתגדלו שם ועלו למעלות העליונות של הספרות, כגון: ש"י אברמוביץ, שנתפרסם אחר-כך בכינויו "מנדלי-מוכר-ספרים"; החוקרים שמחה פינסקר ודוד כהנא (הראשון היה יליד גאליציה); המשוררים והמספרים: יהליל (יהודה-ליב לוין), שלמה מנדלקרן (בעל הקונקורדנציה הגדולה "היכל הקודש"); אליעזר שולמן; המבקרים וחוקרי האגדה משה-אהרן שצקס (בעל ה"מפתח") ואברהם-דוב דובוויץ ובזמן הסמוך אלינו יותר נמצאו בנובורוסיה (באודיסה) גדולי הגדולים של ספרותנו החדשה: משה-לייב לוינזון (ליטאי שנשתקע באודיסה), אחר-העם (בן פודוליה), חיים-נחמן ביאליק (וולנין), שאל טשרניחובסקי (בן טבריה), י. ח. רבינצקי, זלמן אפשטיין (יליד ליטא), א. ל. לוינסקי ("רבי קרוב"; ליטאי שנשתקע באודיסה). בן וולין הוא פיאָרברג, בעל המיפנה הלאומי-ציוני בספרות-היפה העברית. בן פודוליה הוא מיכה-יוסף ברדיטשבסקי.

וכלום לא בכוח-כוחה של יהדות פולין ההיסטורית באו הסופרים ילידי רייסין, כמו: פרץ סמולנסקי, אבי הרומן העברי בעל מגמה ציבורית, מייסד הירחון "השחר", המציין תקופה בהתפתחות הספרות, והפובליציסטן הסוער שהסתער על מבצרי ההשכלה ההתבוללותית והבקיע דרך למחשבה הלאומית הציונית; אהרן לייכרמן ואליעזר צוקרמן, שהחלו ליצור ספרות סוציאליסטית בלשון העברית; יחיאל-מיכל פינס, מאבות המחשבה הציונית-הדתית; אברהם פפירנא, אבי הבקורת הספרותית העברית; אליעזר-יצחק צנייפל, הראשון שהחל להעריך בחיוב את החסידות כזרם תרבותי-לאומי שריענן וחיזק את היהדות. וישנם שתילים שנעקרו ממקומם ונוטעו במקום אחר. לדוגמא: בעל הסיפור המפורסם "הדת והחיים", ראובן-אשר ברוידס, היה יליד וילנה, ששהה שנים רבות בגאליציה ופעל שם פעלים ספרותיים, וגמר את חייו בווינה. זכותו של ברוידס גדולה מאוד בספרות העברית כיוצר הרומן הריאליסטי והאקטואלי. בסוף ימיו נסחף בזרם הציונות המדינית של הרצל, והיה מראשוני ונלהבי תועמלניו בגאליציה ובאוסטריה. דוגמא אחרת ל"טראנספלאנטאציה" הוא אלכסנדר צ'קרבוים (אר"ז), שהיה יליד זאמושץ בפולין, ופעל תחילה באודיסה; בה יסד את עיתונו "המליץ" שהעבירו אחר-כך לפטרבורג, ושם היכה שרשים ופעל את פעלו עד סוף ימיו.

לשון וספרות אידיית

לפי הרושם הכולל פולין היא בעיקר אם האידיית החדשה. ראשי סופריה והלוחמים להכרתה קלשון לאומית, או אף קלשון הלאומית, הם בני פולין: פרץ, נוקמרג, אש, נוח פרילוצקי, מתתיהו מינץ וכו' וכו'. ומכל קיבוצי היהודים

באירופה, הקיבוץ הפולני הוא ששמר ביותר אמונים על הדיבור בלשון זו, וגם נמשך יותר מכל הקיבוצים האחרים אחרי עתונותה וספרותה. לדוגמא: מספר היהודים בווארשה היה לא בהרבה גדול, ואולי גם לא גדול כלל, ממספר היהודים באודיסה. והנה בעוד שבווארשה היו מופיעים שנים, שלושה, ולפעמים אפילו יותר עתונים אידיים, והיו נפוצים בעיר גופה ובערי-השדה ברבבות טפסים, נכשלו כל הנסיונות לייסד עתונות אידית באודיסה, והעתונים שנוסדו שם שָׂרכו דרכם ביגיעה רבה ולא יכלו להחזיק מעמד. מספר הטפסים של עתון אידי באודיסה לא הגיע מעולם ליותר מאלפיים, וזה עם ערי הסביבה של נובורוסיה ופודוליה ובסאראביה, שהיתה בהן אוכלוסיה יהודית גדולה, אולי לא פחותה מזו של פולין, וברובה עוד היתה מדברת אידית.

אילוסטרציה שניה משמשת העובדה, שבפולין עברו עד-מהרה הרבנים והאדמו"רים אל העתונות האידית, והחלו גם להוציא עתונים אידיים הם עצמם; ו"אגודת ישראל" אף קבעה את האידית - כלשון ההוראה בבתי-הספר שלה - ממש כתביעת האידישיסטים הקיצונים. שום דבר מִצִּין זה לא קרה בנפות הדרום של רוסיה, שם שררה בפועל ולמעשה בכל השטח של חיי התרבות היהודים הסיסמה הידועה "עברית או רוסית" - ודבר שלא צריך לֵאמרו הוא, כי כף המאזנים הכריעה בכובד גדול לצד הרוסית. אין אני דורש כאן את העובדות לא לשבח ולא לגנאי, ורק קובע אותן לשם הבהרת התמונה. ואמנם כן הוא. פיתוח האידית והפעלתנות ביצירת ערכי ספרות בה צריכים להזקיף בעיקר לחשבונה של יהדות פולין, אם-כי בעצם היצירה בלשון האידית רב מאוד גם חלקם של בני נפות הצפון והדרום, ודי להזכיר את אייזיק מאיר דיק, אליקום צונזר, מנדלי-מוכר-ספרים, יצחק-יואל לינצקי, משה-אהרן שֶׁצְקֶס, שלום עליכם (שלום רבינוביץ), מרדכי סֶקֶטור, שֶׁמֶר (ר. מ. שייקביץ), בלובשטיין ואחרים (כללתי דגירקק עם לויתנים, כי הקריטריון במדובר כאן הוא לא הערך של היצירות, כי-אם הפופולאריות שלהן, התפשטותן בשכבות העם הרחבות וגרימתן ליצירת קהל-קוראים לספרות אידית).

יצירת ספרות באידית אצל יהודי פולין היתה הדבר הטבעי ביותר, כיוון שיהודים אלה הולידו לשון זו ונשתמשו בה בכל חיייהם החילוניים ואף הדתיים, זולת התפילות, אף לימוד התורה, מקרא וגמרא, היה בלשון זו; בה נתבארו הטכסטים העבריים והארמיים. וכיוון שהלשון האידית נתפשטה בכל הנפות של פולין (שקצתן עברו אחר-כך לרוסיה), שהיו מאוכלסות יהודים, הרי שמבחינה זו ודאי שיהודי כל הנפות האלו, בכללן אף פודוליה ונובורוסיה וסאראביה הרחוקות, מהווים חטיבה אחת. הספרות האידית בפולין החלה עוד במאה השלישית של האלף הזה. בזמן מאוחר יותר ראינו, שגם מחוג הגר"א קמו פועלים לבנין ספרות אידית. כבר ר' מנשה מאיליה הוציא מהדורה אידית מספרו; ור' מנדיל לפין מסאטאנוב ניסה לתרגם את התנ"ך לאידית. יש חשיבות מיוחדת, ואולי גם ענין של רמז וסמל, בזה, שדווקא אחד מן המסתופפים בצלו של מנדלזון יום דבר זה. הלא תרגום המקרא הגרמני של מנדלזון ובני חבורתו בא, בין השאר, ויתכן שאף בעיקר, מתוך הכוונה להוציא מפי היהודים את הניב "המושחת", שקראו לו אחרי-כך "ז'ארגון", ולשים בפהם תחתיו "לשון צחה", על טהרת המילול והדקדוק וההיגוי הגרמני. והנה בא אחד מבני החבורה הזאת ואמר להתקין תרגום של התנ"ך דווקא בניב זה העממי! כלום לא היה בזה משום הפגנה, אולי "מתחת לסף ההכרה", כלפי המגמה ההתבוללותית של "השכלת ברלין"? וכלום לא טבעי הוא, שהפגנה זו באה מצד יהודי פולני דווקא?... אמנם העברים הקנאים תפסו לגבי הלשון האידית אותה עמדה כמו המתבוללים, אם-כי מתוך כוונות שונות משלהם בהחלט. הסופר הפוריסטן טוביה פֶּדֶר מִקְרֵדִיקֶשֶׁב התנפל על מנדיל לפין בשל המעשה הזה שעשה (לתרגם תנ"ך לאידית) במחברת-פאמפלט בשם "קול מחצצים" וכבר בשם זה בלבד היתה הבעת בוז ושאט-נפש של "המליץ הנשגב" בלשון העברית כלפי הלשון האידית שאינה אלא "חצץ", המגרס את השניים וללא טעם וללא כוח הזנה. אכן נמצאו גם מגינים על לפין; ואחד מהם, יעקב-שמואל פִּיק מלובוב, ענה לפֶדֶר בדברים נמרצים, אבל את הדגש שם יותר על כבודו של לפין אשר על עצם הבעיה, אם ראוי לתת ספרות לעם בלשון השגורה בפיו. אלא שבעיה זו התבלטה מאליה מתוך הויכוח הסוער. וכך התחיל "ריב הלשונות" עוד מראשית ימי ההשכלה. אחרי לפין "חָסָא" באידית גם ריב"ל, שכתב מחזה-היתולים בלשון זו נגד החסידים. ואחריו אחז עט אידי בידו גם משורר וסופר עברי כאברהם-בֶּר גוטלובר.

מוזמנים קודמים היתה קיימת כבר כאמור ספרות קטנה בלשון האידית. מלבד ספרי הדת והמוסר שהזכרנו לעיל,

היו לרשות הנשים וההמוניים גם ספרי היסטוריה ודברי אגדה, כמו: יוסיפון, ספר הישר, שבט יהודה, יון מצולה; אפשר לצרף לכאן גם את היצירות המאוחרות מסוג זה. זולת זה חוברו גם ספרי משלות וסיפורי-בדים כאמור לעיל. בדור ה"השכלה" ראינו נסיונות להשתמש בלשון האידית לשם השכלת העם, או נגד התופעות של בערות וקנאות דתית, או כמכשיר יעיל במלחמה הסוציאלית, שנקשרה נגד הגבירים והתקיפים הרודים בעם. באמת היו כל ההתחלות הספרותיות בלשון האידית של דור ההשכלה נושאים עליהם חותם המגמתיות, ולא נגלה בהן כלל רצון של יצירה לשמה, להקים ספרות ממש בלשון זו, ולשם היצירה עצמה בלי כוונת-לוואי, ציבורית או אידיאולוגית. על-כן לא דקדקו הסופרים האידיים הראשונים בלשונם, ולא טרחו לחדש מלים וניבים ולשפר וללטש את הסגנון, ובכלל — "להלביש מחלצות" את יצירותיהם, כדרך שהיו נוהגים הסופרים העברים. לשונן של היצירות האידיות הראשונות מגומגמת, רסוקה וירודה מבחינת הרמה התרבותית שלה. העיקר היה להם לא הצורה כי-אם התוכן. ודווקא ה"בדחנים", כלומר מחברי שירי-עם ליצניים, או גם טראגיים, וכן מחברי מחזות למען הבמה התיאטרונית האידית שהוקמה בינתיים, מתוך ששאפו לשעשע את הקהל השומע את דבריהם, השתדלו לקרב את לשונם ללשון העם השרשית, העסיסית, וטיפחו את ההומור העממי השרשי והעסיסי, ועל-ידי כך קיבלה לשונם גם צורה יותר נאה. מפין אלה ראויים להיזכר: קריל קרוזר, (איש ברוד), שחיבר ושר בעצמו לפני קהל, כרגיל בבתי-מרוח, שירים עממיים בעלי מוטיבים לאומיים וסוציאליים; וולף אהרנקרנץ, שנקרא נליל ופברזר (יליד זבאראז) — גם הוא שר בעצמו את שיריו, והם היו ברובם סאטירות חדות-עוקץ, לפעמים עד כדי ניבול-פה; אליקים צונגן — הבדחן הליטאי המפורסם, ששיריו העממיים נתפרסמו בכל משכנות היהודיים והושרו בכל מקום שנשמעה הלשון האידית, וביחוד היה מפורסם וחביב שירו "די סאכע" (המעדר), בו שר על ה"מזל-ברכה" של עובד האדמה, ולפיכך חיבבו את השיר הזה חובבי-ציון. אברהם גולדפדן יליד קוסטנטין-ישן בוולין, התחיל בשירה עברית והתחמם לאורו של אד"ם בנערותו, פרסם חוברת שירים בשם "ציצים ופרחים", ש"הבטיחה" הרבה; אך בשחרותו פנה אל הבדחנות וחיבר שירי-עם, שהיו מושרים בכל התפוצה, ומכאן פנה אל התיאטרון ונעשה אבי התיאטרון היהודי ומחבר מחזות מפורסמים, שהתאים להם גם מנגינות מיצירי רוחו, כי היה מיטיב נגן. מחזותיו מכילים מצד אחד מוטיבים לאומיים שובי-נפש, ומצד שני מוטיבים בקרתיים סאטיריים וקאריקאטורות מחזי "הרחוב היהודי" בזמנו. בליטא הניח יסוד לספרות אידית המספר הנובליסטן אייזיק-מאיר דיק. יצירותיו הם מאופי של תוכחה ו"מוסר השכל" ביסודם, אך לא חסר בהם גם יסוד הסאטירה והלעג לבערות וקנאות והתעמולה ל"השכלה". גם ניבו וסגנונו רחוקים משלימות. אמנם מבצבצת אצלו לפעמים שאיפה לשלימות ספרותית-אמנותית, אבל גם הוא לא נתכוון כלל להקים ספרות אידית עצמאית, ועדיין היתה לו הלשון העממית בגדר כלי-עזר ומכשיר יעיל לחנך בו את העם ולעורר בו חשק "להשכיל". לא עלה עוד על דעתו, שספרות אידית יכולה להיות שדה-בר לעצמה, העשויה ליתן לעם פרנסה רוחנית מתמדת, ועדיין היה אצלו השימוש באידית מוגבל לתקופת המעבר אל התרבות "הכללית". על-כן לא טרח גם הוא הרבה על שיפור הניב והסגנון. מגמה ברורה יותר לפיתוח הלשון האידית כלשון ספרות וליצירת ערכים ספרותיים עצמאיים בה, גילו הסופרים האידיים הראשונים מבני פולין. זאמושץ, שהיתה כאמור, קן ההשכלה בפולין, היתה גם אכסניה ראשונה לספרות אידית בפולין. שם חי ופעל הרופא ד"ר שלמה אָטינגר שהיה יליד וארשה, אך נשתקע בזאמושץ. הוא כתב כמה מחזות באידית בעלי ערך ספרותי. אבל לא זה העיקר, אלא זה שהוא כבר הגה את הרעיון על אידית כלשון של תרבות מודרנית בשביל העם היהודי והקפיד על שיפורה של הלשון ופיתוחה והרחבת סגולת ביטויה. לאמיתו של הדבר אפשר לומר, שהוא הנהו אבי האידישיזם — כרעיון, כאידיאולוגיה. מקום נכבד שני בין יוצרי הספרות האידית תופס ישראל אָקסנְסְלֶד, יליד גמירוב שנשתקע באודיסה; אך מבחינת האידיאולוגיה היתה פעולתו הספרותית באידית דומה לזו של רבו הריב"ל, היינו: תכליתה היתה להחיש את התהליך של ההשכלה, ולא להקים בסיס חדש לתרבות לאומית.

בין כותבי אידית הראשונים אנו מוצאים גם את המשורר העברי יעקב אַייקנְבוֹים, יליד קרוד שנשתקע באודיסה. ובאותו דור גדל גם יצחק-יואל לינצקי איש ויניצה ששר שירים וחיבר מחזות; אך המפורסם ביותר הוא חיבורו "הנער הפולני" ("דאס פוילישע יונגל"), השייך לספרות ההפיכה ברחוב היהודי. לא היה בחור "מתמשכל" שלא קרא ספר זה ושלא הקריאו באוזני חברתו, שנפשו התמוגגה אליה ורצה להנותה בדבר ספרותי "מתוק". מתוארים בחיבור זה הליכותיו

וקורותיו של נער "שואף לאור" מתוך האוירה האטומה והמטומטמה של העיירה היהודית. בעצם — נושא רגיל בספרות ההשכלה, אולם הקצנאריה מצטיינת כאן בריאליזם אמנותי רב-כוח ובהומור עליו ושנון, שקנה את לב הקוראים. דומה לו באמנות התיאור ובסאטירה העוקצת וההומור הלגלגני, אך חריף ותוקפני עוד הרבה יותר כלפי ההני הדתי בזמן ההוא. היה הספר "ערב-פסח היהודי" (דער אידישער ערב-פסח) של משה-אהרן שאַקס, בעל "המפתח" (ליטאי שנשתקע בקייב). הוא לא קרא שמו על הספר האידי שלו — אם שנתבייש ל"זלזל" בכבוד המבקר המלומד שבו, ואם שנתירא לגלות את שמו מחמת התוקפנות הקיצונית של הספר הזה — לפיכך שלחו על פני חוצות בעילום שם, הספר מתאר את הליכותיהן של נשי ישראל בהכנותיהן לפסח, בחרדתן לאין גבול ל"חשש חמץ" (ש"אינו בטל אף במשהו"), המוגזם והמגוחך שמתרחש על הרקע הזה והקלקלות הטראגיות שמגיעות מזה לעתים, והעיקר: הסבל והמצוקה, שהוטלו על העניים בגלל חומרותיהם של הרבנים. הספר היה תרומה נוספת בלשון העם למלחמותיהם של לילינבלום וברוידס ל"תיקונים בדת", שפירושם היה: הקלה מעול הדינים והחומרות של הפוסקים האחרונים. הספר הזה היה נקרא בהמונים, ביחידות ובחבורות, ובלא ספק עשה שמות באמונה התמימה, שהיתה רווחת אז, כי כל מה שהורה הרב דמתא כבר ניתן למשה מסיני...

בהמשך ישר מחלוצי הספרות האידית הנזכרים עומדת פעולתו הספרותית באידית של מנדלי-מוכר-ספרים, חיבוריו הראשונים: "האישון" (דאס קליינע מענטשעלע) ו"הטכסא" (די טאקסע) גם הם הלכו במגמה זו של חינוך העם להשכלה ולסדרים ישרים בחיי הציבור, באמצעות תיאור הגיחוך והקלקלה של הבערות והכיעור ואי-הסדרים, תוך סאטירה שנונה ונושכת עד זוב דם כלפי "ראשי העם", הגבאים והפרנסים והמכיבדים והרבנים העוזרים על ידיהם. אולם מנדלי הוא שביסס את הלשון האידית כלשון תרבותית, ואת הספרות שלה כנכס לאומי יציב, ולכן בצדק קוראים לו: ה"סבא" של הספרות האידית החדשה.

אחרי מנדלי קמו שלושה עמודי-התווך של הספרות האידית המודרנית: אחד יליד פולין עצמה (ומעניין: בן ואמושץ גם הוא) — יצחק-לייבוש פֶּרץ, שהתחיל כמשורר עברי, אולם עיקר נופו נטה אל שדה הספרות האידית והקים בה אסכולה, ונעשה רב ומנהיג בה. השני היה יליד אוקריינה — שלום רבינוביץ, הידוע בכינויו הספרותי: "שלום עליכם". גם הוא התחיל בעברית וכתב פיליטונים מבריקים בעתונות העברית של זמנו. ביחוד היו חביבים הפיליטונים, שכתב בשותפות עם רבניצקי, בצורת חליפת מכתבים בין "אלדד ומידד". אך לא ארכו ימיו בספרות העברית ועבר לספרות האידית, שבה קנה לו שם גדול. השלישי היה יליד העיר אוּמַן בפודוליה, מרדכי סֶפֶקטור, שחיבר הרבה סיפורים, גדולים וקטנים, בלשון אידית, וערך עתונים והוציא מאספים, והיה חביב מאוד על קהל הקוראים בפשטותו ובנאמנותו בתיאור ארחות-החיים של העם הפשוט, לפופולאריות גדולה ביותר זכה הרומאן שלו "הפלת היהודי" (דער אידישער מוזשיק) — שבו פאר והשגיב את רעיון השיבה אל עבודת האדמה על-ידי שיבה לציון וישוב ארץ-ישראל. אם היה מנדלי ה"סבא" של הספרות האידית החדשה, היו אלה השלושה אבותיה, אבל בעוד שלום-עליכם וספקטור עשו את מהלכם כל אחד בגלגל שלו לבדו, נעשה פרץ מעין שמש מוקפת כוכבי-לכת המתפרנסים מזיוה ואורה. מסביב לפרץ נתרכו בוארשה חבר של סופרים צעירים מבקשי-דרכים וסוללי-נתיבות בספרות, שמהם נעשו אחרי-כן מאורות גדולים. כך נעשתה וארשה מרכז גדול של הספרות האידית, וביתו של פרץ "בית הבחירה" שלה; אליו היו "עולים" סופרים מתחילים וכל מי שחש בקרבו זיק של כשרון, ואף "חובכים" סתם, כמו שחסידיים "עולים" אל האדמור" שלהם. מסביבתו של פרץ יצאה התנועה האידישיסטית, שהפכה אחרי-כן לתנועה אידיאולוגית-סוציאלית בחיי היהדות, וצפה מעל לראשו של פרץ עצמו... אך ביחד עם זה נתנה לספרות האידית שורה גדולה של יוצרים, משוררים, מספרים, מבקרים, חוקרי הלשון האידית וההיסטוריה של הספרות שלה. מבית-מדרשו של פרץ יצא קהל גדול של סופרים אידיים, שקצתם נתפזרו והמשיכו וממשיכים בפעולתם: ברוסיה ובאמריקה ובארגנטינה. ואם לא כולם תלמידיו של פרץ הם במישורין, הרי מכות-כוחו נתעוררו, ורבים מאוד ביניהם בני פולין ממש. לא נלך ונמנה את כולם, אבל אי-אפשר מבלי להזכיר לפחות את שלום אַש, שהוא מגדולי חניכיו של פרץ.

ראוי להזכיר עוד אי-אלה סופרים מהדור הקודם, שתרמו את תרומתם לפיתוח הלשון האידית. המשורר מיכל גורדון שכמה משיריו נעשו שירי-עם; יעקב דינסון, שהרומן שלו "הנאהבים והנעמים" היה גם הוא מהספרים האהובים על

הדור ונקרא בהמונים, והרבה דמעות של לבכות רכים נשפכו על דפיו; מֶרֶק וארשאבסקי, ששיריו העממיים, וביחוד ה"אלף-בית" ו"האחיות מנחמיסֶקְרִיבְקָה", היו מושרים בכל מסיבה ובכל נשף של זמרה, עם הלחנים שהוא עצמו סיגל להם. כמה וכמה מן הסופרים העברים המובהקים לא מנעו את טובם גם מהלשון הנתונה בפי מיליונים מעמנו, והיה נותנים לה מחילים מזמן לזמן. אפילו ביאליק נתן מה-שהוא מעשרו ללשון האידית. פֶּרוֹג, המשורר בלשון רוסית, ובן-עמי המספר בלשון רוסית, סלקו גם הם משהו מיצירי רוחם ללשון האידית. אך מותר בהחלט לומר, שהרוב המכריע של יוצרי הספרות האידית החדשה והפועלים בה כיום הם בני פולין.

חיבת ציון וציונות

הסקירה לא תהא שלימה, אם לא נשלח מבט קצר גם אל מקומה של יהדות פולין בתנועת התחיה הלאומית, שנקראה מתחילה "חיבת ציון" ואחר-כך "ציונות".

בפולין הקיפה תנועה זו לא רק את עצם הפעולה של "ישוב ארץ ישראל" (כמו שהיו אומרים קודם) או "בנין הארץ" (כמו שאומרים היום), ולא רק את הפעולה "המדינית" שנתבטאה בהצטרפות לתנועה הציונית העולמית המאורגנת ובתמיכת מוסדותיה, אלא נתפשטה על שטח רחב של הפעלת הכוחות הלאומיים וריענונם מבפנים, והפגנה עליהם, לשם קידוש שמו של הלאום ולשם תביעת זכויותיו, כלפי חוץ. ההיקף הרחב-יותר הזה של פעילות לאומית וטיפוח הערכים הלאומיים וחינוך הכרת הכבוד הלאומי בקרב ההמונים — הוגדר בשם "ציונות סינתטית", ובציונות זו, בניסוחה ובהגדרתה ובנסינות מימושה בפועל בחיי היהדות, רב ביותר חלקה של יהדות פולין.

בימי "חיבת ציון" היתה וארשה מרכז חשוב מאוד של התנועה ובה נעשה הנסיון הראשון לרכז את הפעולות של האגודות הבודדות, שהיו קיימות ופועלות כל אחת לבדה ולפי דרכה בכל רוחב המלכות הרוסית, מקצה הצפון עד קצה הדרום, ומן המזרח עד המערב של "תחום-המושב", מווארשה יצאה הפעולה הגדולה, המקיפה, שנקשרה עם יובל המאה של מונטיפיורי, ושניסתה בפעם הראשונה ליצור הון לאומי בעל ערך למען ישוב ארץ-ישראל. גם ב"אסיפת קאטוביץ" המפורסמת, כשהוצא לפועל איחוד האגודות והוקם להן מרכז מארגן ומוציא-לפועל באודיסה (בזכותם של פינסקר וליליינבלום שגרו שם), עדיין השאירו מרכז שני, לכספים, בווארשה, בהנהגתו של הסופר שאול-פנחס רבינוביץ (בכינויו שפ"ר, שהנציח את שמו גם בתרגום "דברי ימי ישראל" של גרץ לעברית).

בפולין נמצאו אז חובבי-ציון פעילים, אף כי החסידים והמתבוללים גם יחד התנגדו לרעיון שיבת ציון, כשם שהתנגדו לו החרדים האדוקים, והעשירים, והמשכילים בשאר כל המקומות של משכנות היהודים, בווארשה היה חוג די גדול של חובבי-ציון, בראשו עמדו הסופר העברי שפ"ר, שהזכרנוהו, והעורך יאשינובסקי, שהיה פעיל אחרי-כן גם בתנועה הציונית מיסודו של הרצל. גם בלודו היה חוג של חובבי-ציון, שנצטרפו לו עסקנים מערים סמוכות (כמו וֶגֶנֶוֹ), קאטוביץ היתה אכסניה קבועה של חובבי-ציון, והיו בה כמה עסקנים פעילים; לפיכך נקראה לשם אסיפת-היסוד של התנועה המלוכדת, בביאליסטוק עמד על משמרתו האביר הגדול של חיבת ציון הרב שמואל מוהליבר, ומסביבו חוג גדול וחשוב של עסקנים, שמהם נקרא בשם רק את ד"ר יוסף פֶּנוֹבִיץ, מייסד הספריה הלאומית בירושלים, והסופר המלומד א. ש. הירשברג, בוילנה עמדו על משמרתם בראש חיבת-ציון החוקר ר' שמואל-יוסף פֶּין, שהיתה לו השפעה הנהגתית ומדריכה בתנועה, והסופר היהודי בלשון הרוסית יהודה-לייב לֶנְדֶה, שבכתביו הלהיב את הנוער בזמנו לחיבת-ציון ולתקומה לאומית, והנית יסודות לאידיאולוגיה הציונית.

מסביבת ר' שמואל מוהליבר יצאה ההטפה החדשה לשיבת ציון, לתחיית הערכים הלאומיים ולהזקפת הקומה הלאומית. בהטפה זו נתבלטו אנשי-מידות כְּנָנְרוֹב, מְסִילֵאנסקי וניסנבויים. האחרון היה אחרי-כן ממנהיגי ה"מזרחי". אגב: אביר מחוללו של ארגון המזרחי היה הרב ריינס, שישב בלידה, וזמן רב היתה עיר זו מקום מושב המרכז של ההסתדרות "מזרחי". בגרודנה ישבו האחים יפה, שהיו מטובי הפעילים של חובבי-ציון, ואחרי-כן בציונות. האחד מהם הוא המשורר המנוח י. ל. יפה, שהיה ממנהלי קרן היסוד, אשר לזכותו בבנין הקרן הזאת ובהפצת תעמולה ציונית אין ערוך. לתחום יהדות פולין היו שייכים גם המרכז לחיבת ציון במינסק, שעמדו בו כמה עסקנים נלבבים ומסורים (כמו יהושע סירקין ויהודה נופך),

ושיצאו ממנו כמה מפעלים חשובים בישובה של ארץ-ישראל ("אגודת האלף", המושבה רחובות וכו'). חוג פעיל של חובבי-ציון היה גם בפינסק, וממנו יצא חיים וייצמן.

משעלה הרצל על הבמה, ו"חבת-ציון" הפכה לתנועה ציונית עולמית, שנשתפכה בזרמים כבירים, נספחו כל חובבי-ציון אל התנועה החדשה, ונוספו עליהם עוד המונים-המונים. גם ביהדות פולין רבתה התסיסה והיא הוציאה מקרבה שורה של מנהיגים רבי-מעש. בראשם — הנשר הגדול נחום סוקולוב, שתפס מיד מקום מרכזי בתנועה. אחרי מותו של הרצל קיבל לידו את המזכירות הראשית תחת נשיאותו של וולפסון, וכאשר הוצאה ההנהגה מידי וולפסון ונמסרה לידי קולגיה, שרוב חבריה היו בני רוסיה ופולין, היה סוקולוב ביניהם. ומאז עלה בשלבי ההנהגה המדינית של הציונות, עד שהגיע אל כתר הנשיאות. בן פולין (יליד פלוצק) הוא גם דויד בן-גוריון, המנהיג הנערץ של פועלי א"י אשר העמיד לעצמו מטרה להצמיד את ציבור העובדים "ממעמד לעם", וכבר הוא עצמו כעת לא מנהיג של מעמד בלבד כי-אם מנהיג כלל-לאומי. לפי ההגדרה שהתנינו עליה בראש הסקירה הזאת, מתייחס ל"יהדות פולין" גם חיים וייצמן, המדינאי הציוני הגדול, שהשיג את הצהרת באלפור והמנהיג את ספינת הציונות זה יותר מחצי יובל שנים, והוא מוכר עתה בכל העולם כנשיא ישראל בימינו. וליאו מוז'קין, יליד קייב, כלום אין לצרפו אל "יהדות פולין"?

גם בגאליציה, שהיתה אז תחת ממשלת אוסטריה, היתה תנועה של חבת-ציון, מקבילה לזו שבתחום המלכות הרוסית ולניצנים המעטים שבצבצו פה ושם במערב: בווינה ובברלין ובקלן. אף עשו יהודי גאליציה נסיון להקים מושבה משלהם בארץ-ישראל — נסיון שלא הצליח, מחמת סיבות שאין כאן המקום לעמוד עליהן. מבין חובבי-ציון בגאליציה התבלטו: ד"ר אברהם זלץ מטארנא, ד"ר אברהם קורקיס, אדולף שטאנד וד"ר גרשון ציפר מלובוב. השנים האחרונים היו אחרי-כן עמודי-התווך של התנועה הציונית המדינית בגאליציה, והם שהקימו את התנועה לעצמאות לאומית ולתביעות זכויות לאומיות בארצות שבהן היהודים גרים בהמונים. מכאן נתפשטה תנועה זו על תפיסתה הציונית גם לרוסיה; ואחרי המלחמה העולמית הראשונה, כאשר קמה מחדש המלכות הפולנית והוקמו מדינות עצמאיות של ליטא ולטביה ואסטוניה, ונעשו נסיונות להקמת מדינה אוקריינית — נעשה רעיון זה ליסוד של הפוליטיקה היהודית, וקמו לו לוחמים נלהבים ומנהיגים בעלי מרץ וכשרון. מהם נשאר עמנו בחיים רק אחד — ישמרוהו אלהים לאורך ימים! — יצחק גרינבוים, שהיה מנהיגה המוכר והנערץ של היהדות הלאומית והציונית בפולניה. מאלה שכבר אינם יש להזכיר, מלבד שטאנד וציפר שהזכרנום לעיל, את שני מנהיגיהם הדגולים האחרים, של היהודים הלאומיים והציונים בגאליציה: ד"ר יהושע טהון וד"ר ליאון בייך; ועל ידם כמה וכמה עסקנים חרוצים ומדינאים מוכשרים ומנהיגים נבונים — לעשרות ולמאות. ואל יפקד כאן שמו של שלמה שילר, שהיה בעל העיון וההלכה של ציונות גאליציה, לשורת העסקנים, שעמלו ללכד את המוני היהודים בארצות הגולה לחטיבות מדיניות-לאומיות, מבליטי פרצופם הלאומי ותובעי זכויותיהם כבני לאום בעל תרבות לאומית משלו, יש לצרף גם את נחום סירקין, שהיה יליד מינסק וחניך הפוליטכניון בווארשה, והתיישב בקייב, ושם נעשה ראש הקהלה, ועמד בראש הציונים, וניהל את המדיניות הלאומית של היהודים במדינה האוקריינית שהתחילה להיכנות, אבל כשלה ונפלה בסיבת המאורעות הידועים. בליטא העצמאית עמדו בראש הציונות ובראש הכיוון הלאומי של המדיניות המקומית, המנוח ד"ר שמשון רוזנבוים, מקודם חבר הוועד הפועל הציוני הגדול ואחד משנים-עשר מנהיגי הציונות ברוסיה בשנים הראשונות של התנועה בהנהגת הרצל; וייבדל לחיים ארוכים — ד"ר מ. סולובייצ'יק, שהיה המיניסטר הראשון של האבסטרומיה היהודית בליטא. מאליה מובן, שליד הנשיאים עמדו בכל מקום שלישים וקצינים מכל הדרגות, ולכמה מהם רשומות זכויות גדולות בתולדות תנועתנו הלאומית.

בשטח החינוך והתרבות הלאומית, שהעסקנות בו בכיוון ציוני ברור היתה בת-לואי טבעית והכרחית לעסקנות בבנין הארץ והכשרת התנאים להגשמת הרעיון הציוני, כמו גם בפוליטיקה הלאומית המקומית. — זקופות כמו כן זכויות רבות ליהדות פולין. החל מייסוד ההוצאות הספרותיות הראשונות עלי ידי חובבי-ציון ו"בני משה" והציונים: "אחיאסף" ו"תושיה"; עבור אל הרחבת הפעולות החינוכיות בייסודי "החרר המתוקן" ו"גן הילדים" והקמת בתי-מדרש להכשרת מורים וגננות; וגמור בתנועת "תרבות" המהוללה, שהקימה בפולין ובליטא רשת גדולה של בתי-ספר, ומקביל לזה — רשת גדולה של חדרים וישיבות מהטיפוס הישן, וכל זה בנכר, ובלי עזרה מהממשלה; ותכופות גם תחת לחץ והפרעות מצד הממשלה.

אל ההישגים במקצוע זה יש לצרף גם את חוות-ההכשרה החלוציות, שהיה בהן גם מהאופי של קואופראטיבים חקלאיים ואומנותיים; ויחד עם זה היו בית-יוצר לטיפוס חדש של איש עברי, היודע לנשוא בכל עמל והמתנשא תוך סבל ומצוקה חמרית אל מרום חזון ותעודה לאומית. מן המזרח חדר רעיון חוות ההכשרה גם למערב ועשה גם שם פרי-הילולים, ונתן לנו נוער חלוצי למוד ומשובח, שממנו נמצאים רבים בחזיתות העמל והיצירה בארץ.

החיים הציוניים בפולין היו לפעמים סואנים יותר מן המידה, ומלאים התנגשויות חריפות ופילוגים מאופי הרסני. היינו קובלים על זה מרה, אם כי ידענו מהיכן קלקלה זו נבעה, ושגורמי-חוץ יותר מאשר גורמי-פנים הצמיחו עשבים רעים אלה. אך כאשר אנו סוקרים עתה לאחור, הרי נראה לנו, שעם כל הליקויים היו אלו חיים עשירים מאוד, מלאי אידיאליזם נעלה ושאיפות טהורות, נכונות-הקרבה ומסירת-נפש. עם כל הקלקלות היתה הציונות של יהדות פולין השרשית והעסיסית ביותר, והיא-היא שהיוותה את היסוד האיתן של התנועה ונתנה את הבטחון המוחלט בנצחונה הגמור.

סיכום

מכל האמור בסקירה זו יוצא, שיהדות פולין, כשם שהיתה רוב המניין של העם היהודי באירופה, אשר ממנו יצאו והסתעפו כל הקיבוצים היהודיים הגדולים שמעבר לימים, כן היתה רוב הבניין התרבותי של העם. ככל שמבטנו לאחור מתפשט על פני השטחים ומקיף נופי-תרבות רחבים, מתבהר, לא רק שאין שטח אשר לא עדרה בו יהדות פולין ואין בקעה שלא התגדרה בה, אלא שבכל מקום היתה, במשך מאתיים השנה שהכנסנו בהיקף ראייתנו, יד יהדות פולין הראשונה והעיקרית העושה במלאכה. כל מה שנעשה מחוץ לגבולותיה—בכוחה ובכוח-כוחה נעשה. וכשאנו כוללים, ובצדק, במושג "יהדות פולין" כל הקיבוצים והקהילות שהתקיימו, גדלו ושגשגו בגבולותיה ההיסטוריים של פולין, יוצא ללא כל היסוס, כי זו היתה הגוף העיקרי של היהדות בעולם, והיא אשר נטרה את כלי-היצירה התרבותיים של היהדות, ולא פסקה מלהשתמש בהם ולמלא את מזווינו אוצרות של ערכים תרבותיים נעלים—תורניים, פילוסופיים, השכלתיים וסוציאליים. בכל שטחי היצירה התרבותית של היהדות במאתיים השנים האלה, ידי יהודי פולין עוסקות במלאכה. והם הראשונים ומתווי הדרכים לכל מפעל—בלימודי התורה, ברענון הרוח וזיכוכ הנפש. בהשכלת העם וחינוכו לקראת העתים החדשות. בהרחבת אפקי ראייתו והעמקת מבטו לתוך עצמו, ביצירת ערכי אמנות וביסוס יסודי מחשבה—בכל דבר ובכל מקום אתה מוצא יהדות פולין צועדת בראש.

והנה נמחתה יהדות זו מעל פני האדמה וגם יד הצורר המשמיד קללה בתוך תכנית ההשמדה יהדות ליטא, רוסיה-של-לבוב, וולין ופודוליה עם יהדות פולין-גדול ופולין-קטן, כאשר היה לפנים בגידולם ושגשוגם של הקיבוצים האלה, וגורל אחד מצאם בהשמדתם ואבדנם.

נכרת מאתנו ואבד בבת-אחת שליש האומה; וזהו השליש, שהלך בראש והיה נושא הדגל של אומתנו וראש היוצרים את ערכי תרבותנו הלאומית. פליאים לנו דרכי ההשגחה העליונה, אבל עלינו לברך על הטובה בתוך הרעה, בעבור שרצה הגורל לחונן אותנו מעט והציל מקרב יהדות פולין חלקים, שהעבירם משם,—חלק לארצות-הברית באמריקה וחלק לארץ אבותינו העתיקה. כולנו הלא בני "יהדות פולין" אנחנו, עצם מעצמיהם, ואלהים הצילנו מגורלם המר ונתן לנו פדות וגאולה. אנחנו הגנו ירשי "יהדות פולין" ההיסטורית, ועלינו להרים את הדגל שנפל מידם.